# МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

## ЯК ПОЛЇТИК.

НАПИСАВ І ВИДАВ

МИХАЙЛО ПАВЛИК.

**Цїна 50 с.**



ЛЬВІВ, 1911.
ЧЕРЕНКАМИ „ЗАГАЛЬНОЇ ДРУКАРНЇ“
вул. Академічна ч. 8.

Михайло Драгоманів. Пропащий Час. Українці під Московським царством (1654—1876). З передмовою Михайла Павлика. Львів, 1909. 8⁰, ст. 38. Ціна 30 с.

Памяти Михайла Драгоманова. Відчит М. Павлика на вечірницях устроєних в Його честь українською молодіжю у Львові 13. липня 1901 р. („Бібліотека для суспільних наук“, вид. Лев Когут, ч. 1. Чернівці, 1902, 8⁰, ст. 42. Ціна 30 с.).

Михайло Драгоманів і єго роля в розвою України. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1907. 8⁰, ст. VI + 91. Ціна 50 с.

Михайло Драгоманів, „високий рівень“ українства та „нова ера“. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1906. 8⁰, ст. 44 + 1. Ціна 30 с.

Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. С портретом небіжчика. Зладив і видав М. Павлик. Коштом Українців. Львів, 1896. 8⁰, ст. 8 + 442 + XXXIV + 6.

Михайло П. Драгоманов. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик. Т. І. У Львові 1901. Накладом Уукраїнсько-руської Видавничої Спілки. „Наукова Бібліотека“, ч. 7. Се передрук із „Житя і Слова“ 1897. 8⁰, ст. 2 + 184. Поміщені тут: І. Переписка з N. N. (дром Ал. Гіршберґом) репрезентантом ґрупи галицько-польських демократів, 1888—1889. II. Листи М. Др-ва до Юл. Яворського (1891—1894). III. Листи М. Др-ва до Ол. Борковського, редактора „Зорі“ (1888—1889). IV. Листи М. Др-ва до К. Паньківського (1886, 1893—1894). V. Лист М. Др-ва до О. Макарушки (1894). VI. (М. Др-ва) Критика карти Руси-України д. Величка. VII. Переписка М. Др-ва з Юліяном Бачинським (1894—1895). VIII. Переписка М. Др-ва з дром Ол. Огоновським (1871—1877, 1893—1894). Видане вже вичерпане.

# МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

## ЯК ПОЛЇТИК.



НАПИСАВ І ВИДАВ

МИХАЙЛО ПАВЛИК.

**Цїна 50 с.**

ЛЬВІВ, 1911.
ЧЕРЕНКАМИ „ЗАГАЛЬНОЇ ДРУКАРНЇ“
вул. Академічна ч. 8.

# В ПЯТДЕСЯТІ РОКОВИНИ

## СМЕРТИ

# ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кровю
Волю окропіте!...

З „Заповіту“ Т. Шевченка.

# ПЕРЕДМОВА.

Виписаним на чолї заголовком охрестив я свою статю в „Дїлї“ 1908, чч. 71—75 (з 30 і 31-ого Марта та 1—3-ого Цьвітня н. ст.), написану з нагоди появи І. т. „Политическихъ сочиненій“ М. Драгоманова, московського виданя (І. Ситіна), під редакцією проф. І. М. Ґревса та Б. А. Кистяківського (подану тут без перемін, лише з кількома додатками, в низу, зазначеними відповідними датами) — хоть і чую, що заголовок се не зовсїм відповідний (як на політичну публїкацію), за широкий (бо статя не вичерпує предмету) тай трохи претензійний що до мого авторства (бо добру половину статї займають цітати слів Драгоманова й д. Кистяківського).

Та все таки се доконечне доповненє до моєї брошури про Драгоманова з 1907 р. та статї його (з моєю передмовою) „Пропащий Час. Українцї під Московським царством (1654—1876) (1909 р.) і я гадаю, що користно буде познакомити ся українській молодежі в Росії з полїтичними поглядами М. Драгоманова, в моїм фактичнім осьвітленю.

Менї хотїло ся, головно показати хибність і фатальність, для дальшого розвою України, того погляду на Драгоманова, що кладе в основу його дїяльности російство, а не українство (на широкому полї — всесьвітної культури), що малює

його як gente Ruthenus natione Russus, засліпленого в Росії, єї культурі, навіть єї всесьвітній місії, вяжучого з нею, на віки, й долю України.

Такі поглядники на М. Драгоманова (а є їх у Росії чимало — не лише серед т. з. „тоже Малороссовъ“, котрі старають ся зробити з Драгоманова підпору свому всероссійському квієтизмови), але й серед українських націоналів (котрі так раді би звалити його авторітет на Україні) — не знають, або, знаючи, замовчують навмисно, раз, що Драгоманів цінив у россійстві (його літературі й т. и.) лише дійсно цінне в нім, себто: демократичне, культурне, людське, а з поганими боками його (руссофільством і т. и.) воював явно, більше всїх українофілів на купу; що він, навіть на вершку свого, „російства“, в початку 70-тих років, коли йому приходило ся боронити те россійство від односторонности Поляків, Австріяків і специяльно галицьких народовців (і побивати ним галицьких москвофілів!) — різко ріжнив ся від „тоже Малороссовъ“, бо вважав себе виразно Русином українським, зовсїм не підрядним Русинови-ж московському, а рівним йому, повинним мати рівне право з ним на всїх полях (починаючи з прав української мови), і лише на тій підставі бажав нерозривного союзу України з Великорусю; бажав зовсїм иншої Россії (як і всеї Славянщини) — вільної, федеративно-владженої, з центром Київом українським, і сущу россійську державу вважав лише політичним malum necessarium для Українців, і глибоко гидував (за себе й молодїж українську!) росийським льояльізмом. Ось що писав він напр. у листї до Мел. Бучинського з 31. I. н. ст. 1872 р. (з Флоренції): „Не знаю, чі треба казати, що у моему отвращенію одъ россіо-фобіи и россіо-фагіи польскойі и австрійскойі нема и зерна лойальності государственнойі, на котру у россійскойі молодіжі (о Ма-

лороссіи и говорити нічого) ціна не дуже велика: коли бъ було чимъ замінити лучшимъ, або хоть скільки небудь міцнимъ имперію Россійську, повірте, що усякий би изъ насъ сказавъ: туди й дорога! якъ би побачивъ, що вона розвалюетця"[1]). А, друге, забувають або замовчують ті поглядники на Драгоманова, що його треба брати в цілости тай судити зо становища, на якім він був перед самою смертю. А він же ж (яко динамік, а не статик!) поступав чим раз більше в напрямі, з одного боку, від російства до цівілізованого всечоловіцтва, а з другого — в спід: до українства, до орґанізації „свого кутка", на вселюдський культурний лад.

Ось що напр. писав він мені в листі з 25. І. ст. ст. 1891 р., з нагоди мого конфлікту з львівськими польськими соціялістами й нашими радикалами, ізза польського 3 го Мая: „Ја б радив Вам більше спокоју з поводу таких пригод. Ја сам, јак і Ви, багато потратив чорнила ј нервів ради всьаких федерацiј, фратернізацiј і т. д., поки не приј-шов до виводу, шчо треба мајже викльучно заньатись тим, шчоб упорьадковати свiј куток, звісно, ширьучи в нему думки ј про фратернізацiјi, — а тоді „брати" сами приjдуть до нас стискувати нам руки, — а инакше виjде так, мов би то ми набиваjемось на братцтво і всьакі дурні нас же ј одпихати будуть"[2]).

Ось золоті слова, які тоді дуже вражали переважну частину галицько-українських соціялістів

---

[1]) *Див. „Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським. Зладив М. Павлик — Збірник фільол. секції Наук. тов. ім. Шевч. т. XIII, ст. 95. — До сего листу додав Др-в і свою „Пісню київського Славянина", зложену 1871 р. в Гейдельберзї (під жахом від німецької брутальности за Славян — де представлений тодїшнїй його полїтичний ідеал.*

[2]) *Див. „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876–1895). Зладив М. Павлик, видав др. Л. Когут, Чернівцї, т. VI, ст. 180—181.*

(молодих), але які потім були мало-по-малу засвоєні ними всіма — не виключаючи й пізніщих соціяльних демократів (лише зількома виїмками), — що тепер, разом з усіма иншими галицькими тай буковинськими Українцями, зайняли становище зовсім незалежне супроти Россії, як і супроти Польщі.

Слова Драгоманова про незалежність української думки від Польщі й Россії — власне в найгидшому і найнебеспечніщому — в політичнім льоялізмі — повинні засвоїти собі й Українці в Росії, і то не лише т. з. „тоже Малороссы“ (племя дуже шкідливе для розвою України — далеко шкідливіще, бо численніще, ніж були наші небіжчики gente Rutheni natione Poloni, — не лише всякі українські соціялісти й „революціонери“, але й степенні, сьвідомі мовби-то національ, котрі, як показує ся, бадьорили ся дуже лише підчас російської революції та трохи й після неї, а тепер, заложивши руки, захоплюють ся рішучою, подекуди навіть террористичною, політичною боротьбою галицьких Українців для здобутя повної національної незалежности сеї частини України, — і пальцем не рушать для політичної боротьби у себе, а коли й ведуть політику, то хиба нужденну, крамарську, — політику, що може лише приспати Україну, помогти ще дужче закріпостити єї, прикувати до Россії, вже дійсно на віки, новими, „конституційними“ ланцами, стягуваними сотнями тисяч і міліонами самодержавників великоруських, усїх напрямків...

Пора нашому землячтву вирвати ся з російської тюрми; пора скинути з себе гидке рабство російської державної льояльности; пора нагадати собі, що предки його були козаки українські; пора стати політиками-борцями за незалежність України від Россії, тай шукати собі при тім нових союзників чи протекторів — у великих сьвітових держав, котрі могли би справити ся з Россією й самі, навіть одинцем, а не то

в гурті — бодай у двох, бо вона слаба, страшна лише власним рабам!

Пора подбати виключно про Україну... крайня пора!...

23—25. I. 1911.

*P. S.*

В листі моїм до Драгоманова з кінця Червня 1885 р., котрий власне кореґую — є слова, котрі може підопруть зазначену що йно доконечність боротьби і котрі через те й виписую (лише теперішньою правописю тай розвязуючи вкорочені слова):

„Оце в мене нераз зривавсь, що до України сепаратистичний дух, а тепер він тим паче розвиваєсь. Гірко тепер Україні, та не солодше буде в звязку державнім россійськім і при конституції, де єі всякі сойми та деруни задавлять мабуть гірш Галичини. А тимчасом мінї здає ся, що якби просто натиснути між народом на те, що, мовляв: „досить вже нам всяких Поляків шляхтичів, Жидів-богатирів та Москалїв! попробуймо обійтись без них і сами робити в своїм краю новий, козацький, лад, а то найперше економічний, — то мінї здає ся, що скорше так збудив би в самім народї силу до самостійного життя. До полїтичної боротьби за для того, що би в Россії були панські та богатирські сойми — українського народу певне не підойме ся. Ця думка кільчить ся помалу вже й на Україні (про Польщу етнографічну нїщо й казати), а є вже й деякі такі Українцї, що иншого виходу й не бачать. Против цего, звісно, виступлять всї полїтичні діячі россійські, не виключаючи й революціонерів (ось і Лавров в Исторических Письмах досить настріляв ся в сепаратизм), — та мало чого! Це виходить з прінціпу самовправи! Литовцї й Білоруси наші[1])

[1]) *Кружок студентів Дублянської Школи коло Львова, з Росії, соціялїстів — Поляків, Литовців і Білорусів, з котрими я тодї сходив ся.*

то саме не думають політичну волю в российськім звязку, а не в таких меньших, котрі для їх народностей покажуть ся найдогіднїщі. Мало по мало, мабуть всї Українцї дійдуть до того переконаня, що економічні і моральні сили України старчать на те, що б жити хоть би й осібною державою чи йількома. Адже користь зі звязку з рештою Россії для нас дуже невелика, а втрата завше була, є й буде". [1])

Пишучи цї слова, перед 25-ма роками, я ще був такий наївний, що надіяв ся в Россії конституційних соймів — провінціяльних, се б то й київського, — тим часом дійсність показує, що лекше буде Українї вибити ся з під Россії, нїж добити ся власного сойму в Київі...

Думка про політичну самостійність України кільчила ся, 1885 р., в кружку дївчат українських у Київі, під проводом Олени Доброграївни, -- на жаль, розлетївшім ся після швидкої смерти незабутної голубки, — і власне згадка про се, одиноке в своїм роді, політичне товариство на Українї спонукала мене присьвятити свою брошуру — властиво єї провідну ідею — сегорічному Шевченківському святу.

Політичний заповіт Шевченка землцтву — встати за Україну, не здійснений і доси, — дарма, що висьпівує ся вже пів сотнї років. Не буде він, розуміє ся, здійснений і в пятдесяті роковини смерти Тараса. Але-ж повинна, мусить народити ся в це сьвято бодай ідея та тверда постанова як найшвидчого визволеня України з під Россії. **Се вже найменче...** без сего сьвяточники не мали би права й признавати ся до Та-

---

[1]) *Див. „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом", т. IV, ст. 393--394.*

раса, політично, і їх поминки були би суєсловним егеканєм на його могилї.

Нехай же спалахнуть ідеєю визволеня України тай покленуть ся в здїйсненю єї бодай молоді українські серця, — особливо дївочі, в переконаню, що се буде найкраща віддяка Тому, хто так горяче любив і так чудово звіршував рідне жіноцтво...

(27. I. 1911). *М. П.*



В 1905 і 1906 рр. вийшли в Парижі, коштом „Українців-демократів“ і орудників визвольної заграничної російської часописи „Освобожденіе“ (редактор П. Струве) два томи „Собранія сочиненій М. П. Драгоманова ($8^0$, I. ст. VII + 375 + 1; II., ст. LIX. + 874; ціна 5 і 10 франків), де поміщено політичні твори Драгоманова в російській (і деякі в перекладі з инших мов), які були опубліковані майже виключно за границею Росії. На жаль, паризьке виданє не доступне для Росії, бо не лиш обложене високим митом, (40 р. за пуд), але й заборонене[1])

Тим важніще для Росії з Україною московське виданє д. Ситіна, котре, як заявляють редактори, містити ме всї політичні твори Драгоманова в російській мові, се б то й ті, що в паризькім виданю, — хоть і треба зазначити, з великим жалем, що всї вони на купу не мати муть, поки що, такого великого впливу, який могли були мати перед т. зв. революцією російською та серед неї.

Виданє д. Ситіна займе чотири томи. Про I-й з них, який власне вийшов, скажемо зараз докладно. В II. т. мають бути поміщені твори з історії, письменства й національних відродин, під загальною назвою „Національность и культура“;

---

1) *Недавно дізнали ся ми, що воно знищене!! (20. I. 1911).*

в III. т. твори з нагоди російсько-турецької війни 1877—1878 рр. і два більші: „Историческая Польша и великорусская демократія“ та „Вольный Союзъ“, під загальною назвою „Славянство и федерализмъ“, а в IV. т. всї твори про рухи російські: земський і революційний, під заг. назв. „Политическая свобода и права личности“[2]).

В І. т. під загальною назвою „Центръ и окраины“ (до остатних зачислено й Галичину) поміщено отсї статї, які появили ся в Росії, головно в „Вѣстникѣ Европы“: „Восточная политика Германіи и обрусеніе“ з 1872 р. (ст. 1—216); „Евреи и Поляки вь Юго-западномъ краѣ“, з 1875 р. (ст. 217—267); „Русскіе въ Галиціи“, з 1873 р. (ст. 268—342); „Литературное движеніе въ Галиціи“, з 1873 р. (ст. 343—417); „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи“, з 1881 р. (ст. 418—456; „Новыя движенія среди русскихъ Галичанъ“, із 1892 р. (ст. 457—480) і нарештї „Всеобщее голосованіе и Русины въ Австріи“, з 1894 р. (ст. 481—486).

Як бачимо й з наведених вище дат первісної публїкації творів Драгоманова, редакція збірного виданя їх не держить ся цупко хронольоґічного порядку (так буде певно і в дальших томах московського виданя, — так і в паризькім виданю), — а се хиба не лише з наукового, але й з практичного боку, яка не дасть навіть пересїчному полїтикови, а не то звичайному читачеви, брати погляди Драгоманова в їх історичнім розвою, в прирівнаню з подіями й обставинами того часу, коли вони писали ся. Не зовсїм можна згодити ся і на придумані редакторами (властиво д-ром Кистяківським) загальні назви, під якими видають ся окремі томи Драгоманівських писань, анї на чергу, в якій вони мають являти ся — коли вже

---

[2]) *На вихід дальших томів мала надїя, бо й І. т. майже зовсїм не розходить ся! (25. І. 1911).*

дивити ся на се виданє з погляду пропаґанди, — хоть і треба признати, що ті назви придумані влучно — відповідно до тих питань, які печуть Россію й єї сусїдів, і яким головно й посьвячені працї Драгоманова. Д. Кистяківський, здає ся, думав би видавати взагалї всї томи Драгоманова томами, під подібними загальними назвами, бо пропонує на ст. XXXIX, видати „Чудацькі думки про українську національну справу", та „Листи на Наддністрянську Україну" під загальною назвою „Національный вопросъ на Украинѣ". Супроти сего являє ся покуче питанє — про систематику виданя всїх творів Драгоманова, вповнї відповідну науковим вимогам.

Але про се скажу свою гадку иншим разом, — а тепер зазначу, що д. Кистяківський дає (в оглаві І-ого тому) свої власні назви й усім главам статей Драгоманова і навіть докладний зміст кождої глави чи статї, з зазначенєм сторін, чого де шукати. Треба признати, що сей толковий показчик (який, очивидячки, коштував автора чимало працї) помагає дуже читачеви орієнтувати ся і вглядати глибше в розвідки Драгоманова, бо зазначує докладно теми Драгоманова й погляди єго на ріжні полїтичні появи, — але й той показчик, розуміє ся, подекуди односторонний, закрашений особистими поглядами самого д. Кистяківського, і не може заступити конспектів, які робив Драгоманів до всїх своїх статей і навіть до всїх (більших або важнїщих) листів своїх, і які, на жаль, по більшій частинї пропали, — хоть деякі з них доховали ся й доси, і з них то й видно, як обережно треба викладати суть статей Драгоманова, аби не робити помилок против єго ідей і намірів, при писаню їх.

Іще більше, розуміє ся, закрашена особистими поглядами самого д. Кистяківського і декуди навіть по просту тенденційна статя єго про Драгоманова, поміщена на ст. IX—LXXVII тому I. московського виданя (перероблена й поширена з та-

коїж єго статї в II. томі паризького виданя, ст. IX—LIX) п. з. „М. П. Драгомановъ. Его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь“.

Я мушу розібрати докладнїще статю д. Кистяківського (властиво І-у частину єї — в II-ій більшій, подана головно житєпись Драгоманова, розказана переважно на підставі жерел, опублїкованих у Галичинї), бо ся частина московської публикації творів Драгоманова, може мати деякий вплив на формованє погляду російської суспільности на Драгоманова, як полїтика російського й українського, а, значить, і на сяке чи таке рішенє української справи в Россії.

Та перше дам загальну оцінку Драгоманова, зроблену спільно обома дд. редакторами, се б то й проф. І. Ґревсом, — оцінку з чисто всеросійського становища, без зазначеня навіть українства Драгоманова (сам д. Ґревс обіцяє додати до IV. т. свою окрему студію „про деякі боки наукового й полїтичного світогляду“ Драгоманова).

„Важкі обставини, — кажуть редактори — раз-у-раз ломили нормальний хід особистого житя Драгоманова: переслїдуваня правительства розірвали безпосередну звязь єго з батьківщиною; трудні обставини працї в становищі еміґранта, присилуваного розмовляти із за обережно пильнованої границї, держали єго в віддали, де він часто лишав ся одиноким серед противників, де дуже лехко покидали єго й приятелї. Хитаня у нас суспільних настроїв і різкі переміни революційних поривів укривали хмарами безпристрастні відосини до все консеквентного й щирого слова Драгоманова. Все те без перестанку підтинало можливість реґулярного, рівномірно розвиваючого ся впливу єго ідей на голови нашої інтелїґенції. Справедливо треба признати се великим лихом для інтересів поважної полїтичної просьвіти та твердого напряму головних, активних ґруп нашої суспільности в епоху

після реформ царюваня Александра II. — епоху, котру можна назвати часом реакції старого абсолютизму, з одного боку, та боротьби за волю, з другого. Ідейна проповідь Драгоманова виповняла головну, велику прогалину в ряді елєментів, з яких складала ся у нас політична мисль: він був довгі роки одиноким дійсним репрезентантом широкого конституціоналїзму та повного розуміня демократії. Він же являв ся одним із небогатьох оборонців здійсненя тих великих прінціпів дорогами сьвідомої, плянової постепенности („еволюціонїзму“), але не раз-у-раз приспособляючої ся або вічно відступачої, а все твердо завойовувуючої крок за кроком ясно зазначені позиції, непримиримої при вводженю в житє політичного переконаня.

„Не рівняючи талану й сил Драгоманова з ґенїєм Герцена, справедливо буде сказати, що він одушевляв ся ідеалами й заповітами великого письменника. Критично розвиваючи погляди остатного вкупі з новими вимогами мисли та дійсности, він працював усїми силами своєго духа для дальшого защепленя заснованої Герценом традиції, двигаючи єї вперед. До чистої справи треба чистих способів — отсе високий клич, який морально одушевляв діло Драгоманова за все єго змаганє до остатного подиху. Непохитна вірність наказуючим висновкам зо світогляду, виробленого впертими й важкими змаганями праці й творива, — світогляду широкого й вільного, живого й удосконалюючого ся до кінця, осьвічувала покоряючим сьвітлом правди всю єго внутрішню особистість, надаючи їй печатку бездоганної, перед усїми явної, нічого не лякаючої ся щирости. Воля була святощею, котрій служив він усїми силами своїми. І ся воля розуміла ся ним з усеобіймаючою, у нас зовсїм виключною повнотою. Він уявляв собі єї, яко незалежність народа й особи від угнїтаючої держави, ґруп і кляс — від монополїв і привилеїв

инших, у солїдарній рівноправности, яко незалежність окраїн від центра, народностей від угнїту иншими, сильнїщими, совісти й ідеї від нетерпимости абсолютних доґм, ким би вони не голосили ся: деспотичною владою, пануючою церквою чи революційною сектою.

„Вказані тут головні основи суспільних поглядів Драгоманова счіпляли ся в нїм із рідкою, непохитною вірою в визвольну могутність культури, в величезиу вартість просьвіти для народу тай для борців іменем єго добра й гаразду. Сам широко просьвічений чоловік, володїючий обширними, ріжносторонними знанями, оперувавший мислю, міцно викованою в ляборатор́ії безперестанної духової працї, він репрезентував справжню перзонїфікацію наукових відносин до житя, взірець сили прикладу науки до працї полїтичного визволу. Сьміливість переконаного слова, хоть би воно не лиш викликало проти него переслїдуваня явних ворогів, але й клало єго під удари тих, хто повинен був бачити в нїм союзника; глибока правдивість єго поглядів, які доси не досить перейшли в сьвідомість, тверда науковість їх умотивованя, пронивуюча єго слова й дїла, велика сила любви, терпимости й ідеалїзму, — ось що робить єго бажаним учителем тих поколїнь, котрі у нас ладять ся тепер до служби рідній сторонї й народови“ (ст. III—V).

До наведеної вгорі загальної характеристики Драгоманова, — характеристики досить абстрактної й темної, — завважимо тільки, що сам неб. Драгоманів уважав себе продовжителем полїтичних ідей не Герцена, але Кирило- Методіївського Братства. „Коли я претендую на що небудь, — писав небіжчик у відповідь на привіти з нагоди єго ювилея 1894 р., — то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом, до полїтичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві

роки славні братчики Кирило Мехтодієвські, котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіщі часи“[1]).

Що-ж до Герцена, то з ним у Драгоманова спільного хиба те, що й він був політичним еміґрантом і писав та видавав для Росії політичні твори по російськи, але й тут він визначав ся від Герцена, як політика, дуже користно, — широтою й глубиною своїх ідей, хоть і стояв нижче Герцена, як письменник-стиліст. Отже цікаво буде, гадаю, читачам, дізнати ся, як думав Драгоманів про свої й Герценівські політичні виданя, се-б то головно про Герценівський „Колоколъ“ і своє „Вольное Слово“. Ось що писав про се Драгоманів у листї до д-ки Олександри Гольштейн із 1-ого мая 1889 р.

„На тему: „возстановите Колоколъ!“ я, — каже Драгоманів — м. б. напишу фельетончикъ для 3-го Н-ра (розуміє ся: „Свободной Россіи“) у меня вѣдь архивъ Колокола и я могу лучше судить, что такое былъ и чѣмъ держался Колоколъ и почему упалъ, чѣмъ многіе другіе, особенно тѣ, кто вѣрно и о „Колоколѣ“ говоритъ по слухамъ. „Колоколъ“ вѣдь основанъ былъ талантливымъ человѣкомъ, который пріѣхалъ сюда изъ Россіи уже съ именемъ и деньгами. Почему же такіе люди теперь не пріѣзжають? Потомъ 8 лѣтъ Герценъ былъ гласомъ вопіющаго въ пустынѣ и даже друзья его (либеральные, талантливые и даже богатые) нарочито посылали къ нему Г. Щепкина просить его не компрометировать ихъ своимъ вольнымъ станкомъ и закрыть его. — Дальше, когда Колоколъ пошелъ въ ходъ при пробужденіи всей Россіи, — то друзья и знакомые стали ему при-

[1]) *Див. М. Павлик: „М. П. Драгоманов 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів“. Львів, 1896, ст. 105.*

сылать матерьялы. При томъ особенно популярны в К. были вовсе не статьи талантливаго человѣка (часто при всемъ блескѣ очень туманныя по идеямъ и скорѣе удалившія умы отъ насущнаго дѣла, чѣмъ приблизившія къ нему) а обличенія, которыя послѣ николаевскаго періода были въ модѣ. Когда же пришлось Колоколу выступить съ систематической программой и Герценъ зашатался между нерѣшительнымъ правительствомъ и нигилистячей революціей, — тогда друзья ему не помогли, а помѣшали: сначала продолжали апплодировать ему безъ толку (у меня лежитъ адрессъ Кавелину, подписанный Тургеневымъ, Бабстомъ и т. п., за ругательную статью противъ Чичерина, въ примѣчаніяхъ котораго противъ Герцена было много вѣрнаго), — а потомъ весьма постыдно кинули Герцена, когда онъ запутался больше, и Колоколъ сталъ звонить въ пустынѣ. И того: съ 1849 по 1856 — вопіяніе въ пустынѣ; 1857—1862 звонъ среди апплодисментовъ и ладану, но при неясности программы; съ 1863 по 1869 — звонъ въ пустынѣ. Сдѣлайтека выводъ изъ этой хронологіи. Да къ стати перегляньте Колоколъ и напр. Вольное Слово. Въ послѣднемъ, конечно, талантовъ не было, — но системы, дѣльности было гораздо больше, чѣмъ въ Колоколѣ; этаго я не боюсь сказать и берусь доказать, — а все таки В. Сл. никто не читалъ, — хотя и по другимъ резонамъ, какъ въ свое время никто почти не читалъ такихъ статей Герцена, какъ „Концы и Начала“. — А обличенія теперь еще вопросъ читались (ли) бы такъ, какъ когда то. Да и для того, чтобъ ихъ давали наши газеты, — надо чтобы ихъ присылали.

Да, господа, подайте намъ Колоколъ 1857—1862! — эту фразу скорѣе можемъ сказать мы эмигранты нашимъ критикамъ, чѣмъ они намъ“ [2]).

---

[2]) *Орігінал у мене.*

Отже показує ся з наведених вище слів самого Драгоманова. що в політиці він не то що не йшов слідами Герцена, але й дуже скептично ставив ся до Герценівської політики. Се зрештою звісно й з „Исторической Польши и великорусской демократіи“ Драгоманова, в якій він показує справедливо просте неуцтво Герцена в відносинах до історичної Польщі та Вкраїни, з якого не вирвало його радикально й голосне письмо Костомарова, надруковане в „Колоколѣ“ з 15 січня 1860 р. п. з. „*Украйна*“, — неуцтво, котре пімстило ся, після польського повстаня з 1863 р., на бік якого Герцен перейшов був, хоть і проти свого переконаня, — на нім самім — утратою всякого впливу на дальший хід справ у Росії...

Повищий примір із Герценом показує, до яких помилок що до Драгоманова доходить ся, коли хоче ся доконче передставити єго всерусом, який би то не лише зріс, але й одушевляв ся в своїй діяльности всеросійськими взірцями й ідеалами, як верховними для него! Тим часом, як би оба дд. редактори, „не мудрствуя лукаво“, держали ся були зацитованих вище слів самого Драгоманова про вплив на него — українського низу, тай навели були їх у своїй спільній заяві, то виграла би була не лиш історична правда, — котра зразу пояснила би була й те, чому то Драгоманів так дуже заступав ся за федеральне всеславянство супроти централїстичного всеславянства, чи властиво всемосковства, але виграв би був і бажаний самими дд. редакторами перестрій теперішньої Росії на підвалинах децентралїзму й федералїзму. Правда, тодї виплило би було зразу на верх усеї Росії, коли не всеї Славянщини — українство, тай то політичне українство, з хохлами: Костомаровим, Шевченком і особливо Драгомановим, — то якже-ж було хохлови д. Кистяківському, — котрий, як побачимо далї, просто конфіскує полї-

тичність українства, — не сховати повищого признаня Драгоманова аж на LXVI. ст. своєї осібної статї про него, як щось областно-українське, запічкове!

А все те — для святої згоди з Великорусами, для вдержаня типа фіктивного всеруса тай єдинства Росії, — як мов би то ідеалів усего житя й діяльности Драгоманова!

Д. Кистяківський представляє Драгоманова скрізь яко прихильника теорії єдинства „всего русскаго народа“, „русской націи“ та каже, що він рекомендував нам українство лише як одиноку дорогу до „культурнаго единства галицкихъ русиновъ съ русской націей въ самомъ широкомъ смыслѣ этого слова“ (Предисловіе къ первому тому“, ст. LXXX). Тут то д. Кистяківьский вважає Галичину окраїною Росії, чи як він виражає ся, делїкатно: „территоріи, занятой различными русскими народностями“, — забуваючи чомусь-то про ще дальші окраїни: Буковинську тай Угорську Русь, яка так дуже лежала на серці Драгоманову!

Правда, Д. Кистяківський мусїв таки признати, що Драгоманів — непримиримий воріг ідеї „украинской литературы для домашняго обихода“, бо признає сю ідею непрактичною й неекономною, тай уважає істнованє на Україні двох лїтератур — української та російської — за лихо, тому, що українська інтелїґенція (признаючи російську лїтературу) лишала би ся й далї відорваною від українських народних мас, що представляє, на гадку Драгоманова, головне нещастє України — але д. Кистяківський потішає себе так: „Но въ тоже время, каже, близость и единство украинской литературы съ общерусской или великорусской, по его (Драгоманова) мнѣнію, чрезвычайно полезно и цѣнно для Украйны. Значеніе этой близости еще усиливалось, въ его глазахъ тѣмъ, что какъ

онъ твердо вѣрилъ, русская литература пріобрѣтетъ всеславянское и даже міровое значеніе“.

Словом — д. Кистяківський старає ся представити Драгоманова, з одного боку, противником українського сепаратизму й націоналїзму, а з другого, прихильником націоналїзму й сепаратизму „русского“, — і навіть не завважує сеї своєї помилки, ба й яскравого противенства власним словам в инших місцях своєї статї, анї кривди, яку робить тим памяти Драгоманова, і тим менче шкоди самій українській справі, від упливу на котру „Драгоманівщину“ і так старають ся усунути не від нинї певні українські патріоти, покликуючи ся власне на руссофільство Драгоманова. Тези д. Кистяківського будуть, розуміє ся, водою на млин певних сучасних українських патріотів, котрі не хочуть, аби загал земляків тямив, що в дійности Драгоманів був рішучим провивником усякого руссофільства, і в Росії (з „обрусїнєм!“) і в Славянщинї, чи й усему світї — а прихильником повної волї для всесторонного, значить і політичного, — розвою України, як і кождої иншої невеликорусскої нації, — прихильником культурного єдинства (а не втопленя в якім-будь морі, найменче-ж „русскім“![1]) Галичини й України взагалї, не виключно з Великорусю, але з усїм культурним сьвітом, серед якого він і вказав місце Українї, яко вільному й рівному членови в сїмї культурних націй усего сьвіта, а поперед усего, розуміє ся, Сходу Европи, закликаючи сусїдів України до вільної спілки, федерації, значить і до визволу з під ярма державних націй: Великорусів, Поляків, Мадяр

[1]) *Про лїтературу російську нїщо й балакати: Драгоманів не приписував її більшого значіня, як першій-лїпшій лїтературі культурного народу: Анґлічан, Італїян Французів, Нїмців і навіть Українців, мова котрих, як він писав нераз — могла би стати всеславянською мовою на місце російської.*

і т. п., — на підставі проґрами братчиків Кирилометодієвських, але розширеної і на не Славян і поглибленої політично тай виправленої на чисто-культурній, сьвітській основі.

Отсе й були ті наукові й політичні відміни, які вніс Драгоманів у провідні думки братчиків Кирилометодієвских — відміни, про які згадує й д. Кистяківський, але яких не поясняє.

Відповідно своїй цїли передставити Драгоманова як культурного й політичного всеросіянина, хоть і ліберала, — назва не відповідна тай не дуже то почесна для Драгоманова, як і для кождого рішучого політичного діяча новіщого часу — д. Кистяківський, розуміє ся, мовчить про соціялїстичну проґраму Драгоманова й Подолїнського з р. 1880, виложену в моїй брошурі „М. Драгоманів і його роля в розвою України“, 1907 р. [1]) — проґраму, де прориває ся з усею силою всеукраїнський політичний сепаратизм, ідея про українську державу, або, коли хочете, теріторію, захоплюючу всї наші землї в Росії й Австро-Угорщинї, — терїторію, зовсїм незалежну, себто фактично д е р ж а в у, хоть і зовсїм не похожу на теперішні держави — державу з нутрішним ладом, відповідним ідеалови соціялїстично-безначальному (ідея,

---

[1]) *Д. Кистяківський однако називає сю брошуру між жерелами для біоґрафії Драгоманова, хоть і не користує ся нею, бодай не цїтує її, — певно, тому, що в нїй оцїнено Драгоманова з діяметрально противного становища — у к р а ї н с ь к о г о. Д. Кистяківський часто називає д. Франка й мене найголовнїщими учениками Драгоманова, але й не згадує, що ми ріжнимо ся в оцїнцї Драгоманова ще радикальнїще. Очивидячки, д. Кистяківський має й себе за ученика Драгоманова, і воно й правда. Отже було би дуже цїкаво розібрати, чому то ми три так дуже ріжнимо ся в оцїнцї свого учителя і чия оцїнка близче правди? — Очивидячки, се міг би зробити гаразд лише хтось четвертий, хто знавби докладно поперед усего всю „Драгоманівщину“, друковану й писану, — але, на жаль, такий доси ще й не народив ся.*

чи властиво порив ідейний, і неоднократний — доконечности для України вирвати ся з меж Росії таки Драгоманівські; див. про се статю Драгоманова п. з. „Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876)“, призначену ним первісно до І-ого, проґрамового тому „Громади“ ще з 1877 р., надруковану мною в „Житю і Слові“ за 1896 і в відбитці п. з. „Переписка Драгоманова, т. І. ст. 100—118)[1]).

Д. Кистяківський пише (і се суть єго погляди на змаганя Драгоманова що до України):

„Драгоманів без перестанку вказував на те, що він Українець, зазначуючи таким чином свою належність до української нації, але націоналїстом він нїколи не був. На докір за націоналїзм, ізроблений єго українським виданям орґаном Лаврова „Впередъ“, він відповідає: Вважати нас за „націоналїстів“ може тільки тој, хто, або не читав ніколи того, шчо ми писали ј видавали, або тој, хто нiјак не може звикнути до того, шчо јесть льуде, котрі говорьать про ті національності, про котрі мовчить школа державна ј панська, ј хто через те не спомина про „націоналізм“, коли чује про „соціальну партіју“ (або секціју) німецьку, французьку, польску, навіть јакусь всероссіјську, — а спомина про нього тільки тоді, коли підніметьсьа розмова про те, јакби најліпше повести між ними справу інтернаціонального соціалізму, та јакби добитись справди інтернаціональноjі ј міцноjі орґанізаціjі соціальних партіј, — з низу в гору“[2]).

---

[1]) *1909 р. вийшла ся статя (у Львові) окремою брошурою з моєю передмовою, де показано той момент у житю Драгоманова — гадку єго про доконечність вирвати ся Україні з під Росії. (20. І. 1911).*

[2]) *„Громада“, т. IV. 1879 р., ст. 361. Цітую докладно з оріґіналу; д. Кистяківський наводить (у перекладі рос.) лиш отсї слова Драгоманова: „Считать насъ націо-*

Через те Драгоманів був безусловним противником політики національного сепаратизму і навіть, бувши поперед усего реальним політиком, не вважав потрібним настоювати в теперішній (данный) момент на здійснене національно-політичної й адміністративної автономії України, яко цілости, бо признавав, що автономію менших областей далеко лекше здійснити і вона більше згідна з прінціпом децентралізації; при тому він був переконаний, що в рамках областної автономії, можуть бути заспокоєні всї головні специяльно-українські потреби. Так, напр. у проґрамі, виложеній в розвідї Драгоманова „Вольный Союзъ“, зовсїм не знята розмова про національну автономію України, яко такої; навпаки в нїй висуває ся, як основне домагане, лише заведене областної автономії для всеї Росії, при чому, по пляну автора, специяльно на теріторії України мусїло бути заведено кілька областей. Про першенствої автономії для рішеня національного питаня Драгоманів каже і в своїм автобіоґрафічнім нарисї: „В рамках сеї автономії я бачив і рішене національних питань у Росії, висловляючи ся таким чином проти всяких сепаратизмів і навіть націоналїзмів налад австро-угорський, за таке рішене національного питаня, яке напр. істнує в Швейцарії, де анї увесь край, анї навіть кантони зовсїм не розділені по расовому прінціпу,

---

*налистами можетъ только тотъ, кто никакъ не можетъ привыкнуть къ тому, что есть люди, говорящіе о тѣхъ національностяхъ, о которыхъ молчитъ государственная и господская школа, и кто поэтому не вспоминаетъ о „націонализмѣ“, когда слышитъ о соціалистическихъ партіяхъ нѣмецкой, французской, польской, и даже о какой-то „всероссійской“ партіи, но сейчасъ же вспоминаетъ о немъ какъ только поднимется разговоръ о мужицкихъ и негосударственныхъ національностяхъ“. Як бачимо, у д. Кистяківського цітат значно вкороченй і по части невірно перекладений. Лише так можна пояснити собі крутий вивід д. К-ого із сего цітату.*

і яке виробляє ся в Бельґії межи Флямандцями та Вальльонами"[1]).

---

[1]) *Драгоманів помиляє ся, що до Швейцарії, як се я доказав у своїй статї „В справі полагодженя язикового питаня в Австрії" (Дїло", 1908, ч. 92. з 25. н. ст. цьвітня), за брощурою А. Фішгофа „Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität" (Відень, 1885), котрої Драгоманів, пишучи свої слова, ще не знав, — де сконстатовано, що з 22 кантонів Швейцарії лише 4 мають мішану людність, а 18 однонаціональні, і то: 14 чисто-нїмецькі, 3 французькі й 1 італїянський. На тїй підставі я й писав (у згаданій статї):*

*„Звичайно на Швейцарію й покликують ся ріжні полїтики — псевдоінтернаціоналїсти, як і панські націоналїсти-шовінїсти, — котрі противні всяким відокремленям націй в осібні громади, округи й країни, а натискають буцїм-то на федерацію ріжно-національних громад, округів і країн, але при тім забувають, а властиво не знають, що Швейцарія могла стати взірцевою ріжнонаціональною державою головно власне через те, що в нїй язикове питанє було рішене з гори, вдоволяючо для всїх, самим тим фактом, що швейцарські громади й кантони складали ся здавна тай доси складають ся мало не виключно з людей якоїсь одної національности, так, що швейцарська законодатність, — кантональна й союзна, — мала в тім зглядї дуже легку завдачу, потрібуючи властиво лише зазначити істнуючі язикові звичаї, або й того нї.*

*„А з сего, — скажемо заздалегідь, — виходить, що для того, аби мати гарно рішене язикове питанє в окремих провінціях Австрії, на взір Швейцарії, — треба перше зробити штучно те, що в Швейцарії зробила сама історія, се б то: подїлити громади, повіти й округи австрійських провінцій, по змозї, на чисто-національні, а лише в крайнім разї на мішані, — так, аби могли бути забеспечені людности всїх провінцій Австрії, — поперед усего, її язикові права, котрі є либонь чи не найважнїщою частиною національних і людських прав. Аж тодї можна буде почати розмову про дїйсні федерації громад, повітів, округів і країн Австрії, се б то про міцну цїлість Австрії".*

*Сказане що йно про Австрію, треба би повторити, ще більше напористо, про Росію, — та се було би марне кидане горохом о стїну. Росія не дійде, і за кілька сот*

„Можна пожалувати, що завдяки крайно ненормальним условинам, у яких розвивала ся російська й українська суспільність за остатні десятиліття, отся швидче широка, ніж вузька проґрама не вдоволяє вже сучасних Українців. Пануючий напрям у сучасній українській пресі безусловно націоналістичний, і основне домаганє, яке висуває ся теперішніми політичними письменниками й діячами, то національно-політична автономія України [1]). Се результат того, що політичні питаня до найостатнїщого часу не могли бути розбирані явно в літературі, і навіть іще недавно політичні твори Драгоманова були забороненим плодом у Росії. Через таке становище культурний і літературний центр України із своєго натурального осередка — Київа перейшов у Львів під захист австрійської конституції, ненормальність чого була признана й Імператорською Академією Наук, у рапорті про становище малоруської літератури". Заразом окрім і ідейний вплив на українську інтеліґенцію тої специфічно австрійської суспільної й духової атмосфери, яка виробляє ся непримиримою та лютою боротьбою націй в Австро-Угорщині. Але, розуміє ся, се лише поясненє, а не виправданє того націоналїстичного напряму, який переважує в сучасній українській інтеліґенції. Виправдати його не можна, бо він подиктований більше почутями та пристрастями, ніж здоровим розумом.

---

*років навіть до такої волї національних (не-великоруських) мов, яка тепер є в Австрії. Сим же й рішена доля цїлости Росії, — натурально, коли не-великоруським націям дійсно дорогі їх національні права. (20. І. 1911).*

*[1]) Див. О правахъ національностей и децентрализаціи. Докладъ бюро съѣзду земскихъ и городскихъ дѣятелей 12—15 сентября 1905 г. Москва, 1906. Изд. „Народное Право". Проф. М. Грушевскій „Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ", Спб. 1907. Пор. і проґрами „української радикальної партії" тай „українсько-демократичної партії". (Б. К.)*

Супроти сякої чи такої форми полїтичного відокремленя, Драгоманів бачив найбільше пекучу потребу Вкраїни в її культурно-національнім самоозначеню. Лише розвій самостійної української культури може підняти культурний рівень українських народних мас і ввести Україну в сїмю европейських цівілїзованих народів. Для здійсненя сего він мав за доконечне розвій і всестороннє збогаченє української лїтератури“ (ст. XXXIII—XXXV). „Вистудіованє тих національних антаґонїзмів, — каже в иншому місцї д. Кистяківський, — для прояви котрих ареною служать галицький ґрунт і галицькі справи, представляє особливий інтерес для російського читача, бо, завдяки штучному здержаню культурного розвою декотрих національностей, і у нас (у Росії) вже досить загострили ся національні антаґонїзми, а в будуччинї, коли полїтичні условини не змінять ся, вони грозять дійти до лячних розмірів. У такім разї не виправдають ся оптимістичні надії декотрих наших лїберальних письменників, що у нас національні відносини зложать ся инакше, нїж в Австрії (ст. LXXX—LXXXI). „Чудацькі думки про українську національну справу“ та „Листи на Наддніпрянську Україну“ — се найкраще, найбільше обдумане й пристигле з усего написаного Драгомановим на полїтичні теми. Розглядаючи в тих книжках загалом питанє про національність, він оглядає в них і культурний розвій не-державних націй в цїлій Европі. Лише на полї сеї загальної картини засвоєня та перетвореня ідей европейської цівілїзації ріжними національностями можна порозуміти й виправдати, на єго гадку, й палке змаганє кращих представителїв української нації до національно-культурного самоозначеня України. Отсї дві книжцї, де виложено ідеї Драгоманова про національність, яких ми могли тут лише доторкнути ся, продовжають одна одну й чинять немовби два випуски одної й тої самої книжки, котра повинна би бути названа „На-

ціональный вопросъ на Украйнѣ“. При тому мимохіть нагадує ся одна замітна російська книжка, котра називає ся подібно, — се „Національный вопросъ въ Россіи“ Вл. С. Соловьйова; в сих двох книжках, належних репрезентантам двох руських народностей, дуже богато спільного. Ми схильні гадати, що руські народности внесуть у світову цівілїзацію нове розумінє національного питаня та поможуть єго рішити, вказавши на те нові дороги. Тодї, як західно европейські народи висунули для своїх національностей чисто еґоістичні ідеали — зверхню могутність, промислову й торговельну перевагу, воєнну й лїтературну славу, в Россії найглибший мислитель єї вказав для своєї нації виключно етичні ідеали тай пропаґував самовідпеканє й відреченє від національного еґоізму. Але він виходив при тому попросту з того факту, що істнованє Росії, або властиво Великоросії, склавшої могучу державу, нїколи не було квестіоновано. Тим більше вражає, що кращий представитель соціяльно-полїтичної мисли на Українї теж виставив для своєї нації лиш загально-людські ідеали й настоював на відреченє від національної виключности й еґоізму. Українцеви відректи ся національного еґоізму далеко труднїще, бо Україна майже нїколи не мала самостійного й незалежного полїтичного істнованя. Горяче люблячий свою батьківщину Українець жиє звичайно під найтяжшими вражінями, бо культура єго народу була колись руйнована, а всї проби перенести західно-европейську культуру на єго рідний ґрунт іще недавно задавлювано. Ось чому й розумно, що декотрих репрезентантів української інтелїґенції захоплює иноді вповнї стихійне почутє культурно-національного самозбереженя, яке родить національний шовінїзм. Але Драгоманів устиг перемогти в собі всї інстинктові низькі почуваня та піднятися вище них при рішеню українського національного пи-

таня, поглянувши на него з загально-людського становища“.

„Супроти сего всего ми гадаємо, що зовсім незалежно від ріжниці що до літературних талантів і від несхожости сьвітоглядів і гадок що до всіх инших питань, книжку Драгоманова про національне питанє на Україні, яко причинок до рішеня національного питаня малоруської нації, треба поставити побіч „Національнаго вопроса въ Россіи“ Вл. С. Соловьйова, котрий рішив національне питанє з погляду нації великоруської“ (ст. XXXIX—XL).

Отсе слова д. Кистяківського про Драгоманова.

Гадав би хто, що вони такі ясні, такі переконуючі, що й нема на них иншої відповіди — лише: відректи ся, з загально-людської рації, від українського „сепаратизму“ тай не вибігати, політично, навіть і гадкою поза стіни єдиної, неділимої Росії.

Ба, коли-ж бо то з Драгомановим не така проста справа, як видає ся. А не така проста справа власне тому, що Драгоманів — р е а л ь н и й п о л і т и к.

Отже, хто хоче говорити про Драгоманова й теперішний момент в історії України, той мусить робити се теж як реальний політик: мусить уявити собі живого Драгоманова перед теперішньою Росією й Україною (нехай нам вибачить історія теперішности за таку конфронтацію свою, на мінуточку, з небіжчиком, — але инакше годі рішити сеї справи!)

Що-ж завважав би Драгоманів, дивлячи ся на теперішню Росію й Україну? — А завважав би, поперед усего, звісно, факт, що теперішня Росія й Україна зовсім непохожі на ту Росію й Україну, які він мав перед очима своїми 1884 і 1889 рр., коли писав ті слова, на які покликує ся д. Кистяківський, підсуваючи момент із перед 20 років на

місце теперішнього. Завважав би, що, з одного боку, впала головна перешкода для розвою України — царізм і руссізм. — а, з другого, підняло ся в усій Росії й Україні національне почутє, або, коли хочете, націоналїзм; завважав би, що теперішний український націоналїзм зовсїм непохожий на націоналїзм із 1884—1889 рр., що в теперішнім українськім націоналїзмі не то, що нема нїчого низького, але, що се, навпаки, лише спеціяльна форма вселюдського почутя, почутя своєї людської гідности, почутя яке напр. у Галичинї обхопило вже маси українського мужицтва, — почутя, в якому живо трепочуть і єго, Драгоманова, власні ідеї, — почутя пробуджуючого ся народу, що має право до самоозначеня цїлковитого, — значить, поперед усего власне: п о л ї т и ч н о г о, чи в межах Австрії й Росії, чи й поза ними... Що-ж: гадаєте, що Драгоманів почав би з касації теперішнього національного руху на Україні, зглядаючи ся на цїлість Австрії та Росії?... Анї гадки! Власне, що вхопив би ся за сей рух і старав би ся лиш очистити єго з хиб, а головно дати єму яснїщу провідну гадку-сінтезу, счіпляючи рух у російській Україні з масовим рухом галицьким, яко розвитим ширше й глибше, — не маючи нїчогісїнько проти національної теріторії й автономії російської України, якої домагають ся тамошні Українцї, тим більше, що в проґрамах усїх тамошнїх українських партій забезпечено й права чужинців на Україні, так, що воно виходить майже зовсїм на те саме, що й Драгоманівські областні теріторії, та й що нї одна з тамошнїх українських партій, — з виїмком хиба так зв. „національної“, і не гадає (на жаль!) відривати Україну від Росії; і тим більше, що така самоорґанїзація націй, в тім числї й України, яко національного цїлого, не то що не перечить ідеї Драгоманівській федералїзації націй, але й чинить неминучу вмову для неї, — в обємі, в якім ті нації вважати муть користним

для себе, але, на гадку самого Драгоманова, далеко більшім, ніж теперішня Росія. В усякім разї у самого Драгоманова не було й тїни собачої вірности Романовим, як і Габсбурґам, і він не вважав таку вірність обовязковою й для України, — навпаки, думав і писав нераз, що належність чи неналежність якого народу до чужої держави, як і церкви — справа єго вільного вибору, подиктована виключно користями для даного народу, матеріяльними, чи моральними (так він думав і що до Польщі, — етноґрафічної, — супроти Росії, котру, Польщу, не міг чейже класти тут вище своєї рідної України !...)

Супроти сказаного вище нам лишає ся мало що додати на виписані вгорі замітки д. Кистяківського про Драгоманова. Скажемо хиба взагалї, що д. Кистяківський чіпає ся нераз самих слів Драгоманова, не входячи глибше в їх значінє, анї в те, з нагоди чого вони сказані, а то й толкуючи їх иноді зовсім не так, як їх розумів Драгоманів.

Так зацітовані вище слова Драгоманова з „Громади“, написані автором зовсім не проти того, проти чого їх обертає д. Кистяківський, се-б то не проти „полїтики (українського) національного сепаратизму“ або „полїтичної й адмінїстративної автономії України“, а проти націоналїзму соціялїстів державних націй, а головно московської, в соціялїзмі або всесвітнім соціяльнім інтернаціоналїзмі, — супроти чого Драгоманів почав валити ті панські націоналїзми або шовінїзми в соціялїзмі, тай орґанїзувати, на підставі соціялїзму, і недержавні нації Сходу Европи, в тім числї, поперед усего, звісно, українську націю, — почав, значить, інтернаціоналїзувати ті народи, зводити їх до вільної спілки, або, як виразив ся автор „Записокъ Южнарусскаго Соціалиста“ (1878 р.) „націоналїзувати соціялїстичні тенденції“, поясняючи (Драгоманів), що під тими своїми змаганями він розуміє лише вживанє сих, чи тих способів і під-

ходів з працею та пропаґандою, — напр. соціялїзму, — як: мова, склад розуму й слова, спомини історичні, склад господарства й т. и., а що соціяльні думки він завше вважав усесвітними, як і всяку науку (див: „Громада“, т. IV., ст. 360). Тай у своїм інтернаціоналїзмі Драгоманів анї гадав зрікати ся прав української нації на повне самоозначенє, в користь якої-будь иншої нації, а вже найменше „русскої“; навпаки, бачив у такім своїм інтернаціоналїзмі найпевнїщу забезпеку тих прав, — у першій лїнії власне супроти „русской нації“.

Не зовсїм доречне й порівнанє ідей Драгоманова про національну справу на Українї з ідеями Вл. Соловьйова про національну справу в Росії. Соловьйов мусїв показати „русскій нації“ виключно етичні ідеали та проповідувати їй самовідпеканє й відреченє від національного еґоізму, бо та нація сита зверхною могутністю і т. д. у порівнаню з підбитими нею народами, — хоть така проповідь цїлої пачки великоруських філософів, подібних Соловьйову, анї раз не здержувала ту націю, чи властиво єї пануючі верстви від дальшої загарбучости, особливо в Азії, поки не розбила собі лоб о Японцїв. Драгоманів проповідував українській нації, — нації голодній, поневоленій, — зовсїм не те, що Соловьйов, а власне: могутність, матеріяльну й духову, західно-европейських народів, стараючи ся зрівняти нашу націю з тими народами, або краще: з народами всего цївілїзованого світа, надати нашій нації як найбільше всесвітного культурного змісту, — (розуміючи культуру як найширше, се-б то і з полїтикою), що єму по-части й повело ся, як показує теперішний національний рух на Українї. Відреченя від національної виключности й еґоізму Драгоманів не потрібував проповідувати нашій нації, бо сего добра, чи, коли хто хоче: лиха, у неї найменше. А стихійному почутю культурно-національного самозбереженя нашої теперішної інтелїґенції він міг би

лише радіти, — звісно, повертаючи єго у свідоме змаганє до засвоєня загально-людської культури. (Я вже й не кажу про те, що „Чудацькі думки“ й „Листи“ Драгоманова — писаня швидче на теми культурні, — в розуміню д. Кистяківського, — нïж полïтичні, як каже він, і що написані вони значно слабше, нïж „Историческая Польша“ — безперечно найкраща праця Драгоманова на чисто полїтичні теми.)

Безпідставно використовує д. Кистяківський против українського сепаратизму (але вже по вині, — неясности самого Драгоманова!) слова остатного про націоналїзм австро-угорський, инакше: дуалїзм, і застерігає ся проти теперішних національних рухів у Галичинї, чи й усій Австрії, як мов би то несимпатичних Драгоманову, — бо Драгоманів, — котрий у свій час займав ся теоретично полагодою напр. язикового питаня в Австро-Угорщинї, як про се свідчать єго рукописи, — був би навпаки, радів названим рухам, тим більше, що вони ось-ось доведуть до справедливого рішеня того питаня віденьською державною радою, в користь, між иншим, і нашій національности, — лише, своєю дорогою, був би старав ся надати тим рухам девчому культурнїщі форми й повертати їх на лад більше федеральний, але зовсім не ослабити їх.

А вже просто найнещаснїща, полїтично, гадка д. Кистяківського — бояти ся розширеня національних рухів у Галичинї і на Росію, та надїяти ся, що „русский“ вовк дасть належні права українським ягнятам і без боротьби з їх боку, — такої самої, ба, ще далеко завзятїщої, нïж ведуть єї галицькі Українцї; або, що той вовк перенесе височайшим указом центр українського руху зі Львова в Київ! Ні, братчики, — перенесїть той осередок, або краще: зробіть єго собі в Київі, таки самі, полишаючи у Львові теперішнїй осередок українства, на всякий случай — бодай для

*

австро-угорської України. Здобудьте ся на те всїми своїми соборними силами, хоть і в порозуміню з галицькими Українцями, — а нї то сидїть тихо, не рипайте ся...

Отсим і кінчимо наші критичні замітки на уваги д. Кистяківського про українську національну справу й Драгоманова.

Ми мали би сказати не одно й против єго уваг про соціял-демократизм і Драгоманова, — про те напр., що змаганє Драгоманова до націоналїзації (властиво дїйсної, загальної інтернаціоналїзації) соціялїзму переведено буцїм то вповнї в програмі соціял-демократії (єдино-спасительної, на гадку д. Кистяківського, навіть і при тому, що він сам чіпає соціольоґічні доктрини Маркса про одиноку цїнну форму солїдарности між людьми — клясову!), про солїдарність пролєтаріяту, котра, мовляє, „въ конечномъ счетѣ должна обратиться въ національную, т. е. охватить всю націю и уничтожить раздѣленіе ея на классы“ (ст. XXXVIII), — але обмежимо ся, поки що, цїкавим дуже признанєм д. Кистяківського, що наш „Народ“ защепив у російській Українї соціял-демократизм, — застерігаючи собі замітку до того на инший раз:

„Але головна заслуга Драгоманова, — каже д. Кистяківський, — перед русским визвольним рухом у ту глуху пору для суспільного й полїтичного житя в Росії була в тій полїтичній пропаґандї, котру він вів у своїх статях, що друкували ся в „Народї“, орґанї „русско-української [1]) радикальної партії“, який повстав 1890 р. в Галичинї під впливом полїтичного оживленя серед галицьких Русинів-Українцїв. У „Народї“ Драгоманів писав на полїтичні питаня, дотикаючі не лиш самої України, але й усеї Росії. Завдяки „Народови“ та статям Драгоманова в нїм, Україна в один момент навіть

[1]) *Д. Кистяківський забуває пояснити, що тут „русский“ = український (русинський), а не російський, як готові думати російські читачі.*

випередила Великоросію. Українська молодіж дуже ревно ширила доходячі поштою й перевожені контрабандою числа „Народа“, і єго аґітація підготовила, між иншим, незвичайно швидке розпросторенє соціял-демократичних ідей на півдні Росії в початку девятдесятих років минулого столітя. Наскілько марксівський, а далї й соціялдемократичний рух на півдні Росії розвивав ся паралєльно з аґітацією „Народа“, можна судити по тім, що перший переклад на російську мову „Ерфуртської програми“ Каутського видано 1894 р. в Галичині і друковано в тій же друкарні в Коломиї, де тоді друкував ся „Народ“. Підготовною аґітацією „Народа“ по части поясняє ся й те, що перед і в часї з'їзду „Россійской Соціалъ-Демократической Рабочей Партіи“ південь Росії і спеціяльно Київ займали чільне місце в російськім соціяльно-демократичнім русї і редаґована в Київі „Рабочая Газета“ була признана першим центральним орґаном партії“.

На жаль, д. Кистяківський не поясняє, яким то чудом різке, радикальне українство „Народа“ і Драгоманова (виданє мною по російськи, за гроші з України „Ерфуртської проґрами“ Каутського було лише случайне — сповненє порученя) перекинуло ся в російській Україні у всеросійський соціял-демократизм, анї як остатний перейшов опісля в український соціял-демократизм і як знов остатний вяже ся з галицько-українським радикалїзмом, а властиво драгоманїзмом, (супроти факту, що Драгоманів не то, що не був соціял-демократом, але й дивив ся на него скептично), а головно: на скілько виграє на українськім соціял-демократизмі українське мужицтво, про котре так дуже дбав Драгоманів. Сам д. Кистяківський говорить від себе в сій точці про мужицтво зовсім темно...

Вказані вище хиби д. Кистяківського (а вони ще не всї!) в поглядах єго на Драгоманова й українську національну справу, зазначені декуди може й за різко (за що нехай вибачить нам наш вель-

мишановний друг, з огляду на болючість питаня !), розуміє ся, нї раз не вменшують його заслуг коло виданя полїтичних творів Драгоманова в російській мові, яке коштувало єго чимало працї, котру може оцїнити лише той, хто сам вів подібне виданє.

Не менше працї коштувала д. Кистяківського, очивидячки, й статя єго про Драгоманова, написана талановито, — котра з де-більшого представляє Драгоманова вірно. Специяльно вірна оцїнка заслуг єго для полїтичної волї в Росії з Україною, при чому сам д. Кистяківський поправляє деяку хибу свою, зроблену ним в инших місцях своєї статї, підносячи при тому й Україну, — хоть і тут, на жаль, лише яко причіпку до Росії.

Ось та оцїнка:

„Полїтичні твори Михайла Петровича Драгоманова займають чільне місце в історії розвою російської суспільної мисли. В них у-перше ясно й виразно вияснена крайна доконечність переходу Росії до конституцийного ладу. Все житє своє Драгоманів з чудовою енерґією й невтомністю доказував, що істнованє Росії, яко великої держави, та повне пристанє русских народностей до цівілїзованих націй немислиме без обнови русского державного житя. Але, бачучи в рішеню полїтичних питань одинокий спосіб скінчити з безладєм русского житя і через те звертаючи на них виключну увагу, Драгоманів далеко не обмежав ними круга своїх інтересів. Єго полїтичні погляди опирали ся на міцній основі широких наукових узагальнень, величезної ерудиції в области всесвітної історії. В центрі єго світогляду стояло не полїтичне житє суспільности, а щастє народних мас, можливе, як він твердо вірив, лише при високому рівні культури. За найвище добро культури він мав повний розвій індівідуальности, як кождої окремої особи, так і цїлих народів. Обхоплюючи понятє культури в єї повнїщому значіню, він уявляв єї, яко довер-

шену орґанїзацію всїх боків житя — економічного, соціяльного і духового, при тім як орґанїзацію всего народа, а не самих єго верхів. Остатний рис у розуміню культури диктивав ся широким демократизмом, властивим тому поколїню русскої інтелїґенції, молодість котрого зійшла ся з великим дїлом визволеня селян; в особі Драгоманова той демократизм був утїлений в найдовершенїщій і найконсеквентнїщій формі. Ввіссавши демократичні почутя із тої суспільної атмосфери, в якій він виріс і виховав ся, він перетворив їх у гарну систему ідей, які передумав до кінця, зробивши з них усї остатні висновки. Відси єго палка оборона прав давлених народностей і поперед усего права на культурний розвій рідного єму українського народу. Проповідуючи не лиш рівноправність осіб, але й рівноправність націй, він гадав, що остатна може бути здійснена лише при федерації народів. У своїх філософічних поглядах Драгоманів, віддаючи данину свому вікови й хилячи ся перед успіхами дослїдних наук і позитивного знаня, був переконаним позітивістом і раціоналїстом. Але се не перешкодило єму підняти ся до признаня вищим добром особистість і, що ще важнїще, до більше поглибленого розуміня ідеї особистости, вираженого в признаню дорогих прикмет, питомих особистости, і для кождої культурно-самоозначуючої ся народности. Ось чому не без підстави можна сказати, що Драгоманів, не здаючи собі в тому справи, своїми філософічно-історичними поглядами був близький до дійсного ідеалїзму“ (ст. X.).

„Складом свого розуму більше вчений, нїж публїціст, Драгоманів через свій палкий темперамент не міг не відзивати ся на пекучі полїтичні питаня, висовувані в єго час. Зверхні вмови житя примусили єго стати в становище полїтичного аґітатора. Але аґітатором у точнім розуміню слова він нїколи не був. Навіть у чисто аґітаційні вида-

ня свої він заводив свою широку ерудицію і всю глибину своєї мисли. Всї єго полїтичні твори сьвідчать про богатство єго знатя з полїтичної історії передних народів і про скінчену обдуманість єго оснівних тез. Як публїцист і полїтичний письменник, Драгоманів відкликав ся на всї злоби дня, але він нїчого не написав лише на злобу дня. З нагоди кождої спеціяльної подїї він висував прінціпіяльні питаня й користував ся ними на те, аби широко поставити й розвити свою загальну соціяльну й полїтичну проґраму. Зрештою, обставини сприяли єму в тім, бо в початку єго заграничної вільної письменської дїяльности перед Росією були поставлені найзагальнїщі питаня, висунені повстанєм південних Славян і наставшою за тим російсько-турецькою війною. В цїлому рядї полїтичних брошур, написаних 1876—1878 рр. з нагоди війни, Драгоманів квапив ся вказати на те, що Росія не може вести успішно заграничної полїтики, а тим більше війни, поки серед неї цїлком панує бюрократія, а російська суспільність засуджена на мовчанку. Він невтомно доказував, що не можна визволяти „славянських братів“ від „Турків заграничних“, поки над визвольниками непорушно царюють „Турки внутрішні“; що заводити волю в чужій країнї можуть лише люде вільні у себе дома; що воля — „чиста справа“ й вимогає „чистих рук“, і що люде, котрі заваляли себе інтендантськими й иншими крадїжками та приговкуванями ограблених своїми давними панами селян, своїм дотиком до справи волї лише поганять єї. В звязи зо славянським питанєм стояло й питанє про Україну, котра відкрила для Московського господарства в XVII. ст. Чорне море й поставила перед Росією завдачу прогнаня Турків з Европи й переміни Балканського півострова в вільну федерацію південно-славянських держав з імовірною прилукої до неї Греції, Албанії та Румунії. Ся завдача, так називане Східне

питанє, коштувала Росію неймовірну скількість непотрібних жертв, до яких треба причислити й остатну російсько-турецьку війну, а про те вона й доси не виповнена: а тим часом при реґулярній полїтиці та при дїйсній моральній піддержці південно-славянських народів з боку Росії, вона була би виповнена самими тими народами без кервавих воєн Росії з Туреччиною. Причина такої маси непотрібних жертов була та, що полїтика російського правительства була не безкористна та „визвольна“, як єї прославляли ріжні офіціяльники та всякі підлизники офіціяльних сфер серед російської преси, а чисто еґоістична та завойовна. Драгоманів уважав за потрібне вказувати на те, що до південних Славян тепер прикладає ся російською бюрократією та сама полїтика, котра прикладала ся до України московським приказним строєм XVII. ст. та петербурським бюрократичним правлїнєм XVIII. ст. Україна, котра пристала до Московського государства, як до визвольника від маґнатсько-єзуїтських порядків, сотворених Люблинською та Берестейською унією, дістала ся після прилуки (до Московського государства) ще в більшу неволю, через бюрократичне самодержавіє. Поневоленє України дійшло до кульмінаційної точки саме перед російсько-турецькою війною в славутнїм указї 1876 р., що майже зовсїм усував українську лїтературу. Драгоманову було ясно, що наконечне поневоленє України, яко великий успіх російського самодержавного правительства, значило й побільшенє та скріпленє поневоленя всего русского народа. Як Українець, він з особливою силою порозумів вагу особистої та суспільної волї для українського і всего русского народа. Невтомній проповіди волї особи й суспільности та домаганю конституційних запорук для неї він поперед усего й посьвятив свою лїтературно-полїтичну діяльність заграницею.

„Та Драгоманів був не лиш невтомним про-

повідником особистих і суспільних свобід; він був подекуди й першим їх проповідником у Росії. Значіня волї особи, яка може бути здійснена лише при конституційних порядках, не розумів навіть К. Д. Кавелін, коли в суперечці з Герценом 1862 р. відкидав доконечність для Росії конституції та нападав на ті дворянські збори, котрі зняли тодї се питанє. Він бачив у конституційних порядках лиш участь народної репрезентації в законодатности тай управі країною, але не запоруку особистої волї. Що до самого Герцена, то хоть він і ясно означив величезне значінє волї для західної Европи, хоть і вивіз із Росії непомирну ненависть до самодержавія та сьвідомість неможливости жити в батьківщинї при недостачі волї особи, хоть і міцно засвоїв собі західно-европейські полїтичні доктрини, засновані на признаню невідбірних прав чоловіка й горожанина, а про те він не зробив полїтичне визволенє особи предметом такої ж палкої проповіди, як визволенє селян від панщищазняної залежности. Тим часом саме після визволеня селян після здавленя польського повстаня все сьвідчило про те, що скріпленє прав особи й волї суспільности — найважнїща завдача часу. І навіть упертий „западник“ (західник) Турґенєв не звернув уваги Герцена на сю прогалину в єго лїтературно-полїтичній аґітації. В суперечці з Герценом за Славянство й Захід він лише старав ся переконати свого противника про перевагу Заходу, покликуючи ся на єго невмиручу культуру та на питомий всему ладови єго житя пошановок до прав особи і до суспільної волї; але він не вказав Герценови на те, що воля особи се найближча доконечна потреба русского народа і лише здійсненє єї приблизить Россію до Заходу; він не порадив Герценови змінити проповідь сотвореної ним своєрідної сумішки славянофільського мессіянїзму, народничества (народовства) та соціялїзму на енерґічну проповідь волї особи, суспільности й дер-

жави. Ще менче вважали потрібним заступати ся в своїх літературних творах за волю особи, як основне політичне добро, представителї „російської соціольогічної школи“, П. Л. Лавров і Н. К. Михайловський, котрі сотворили соціяльно філософічні підвалини російського соціялїстичного і революційного руху сїмдесятих і вісїмдесятих років. Хоть вони невтомно розвивали своєї ідеї про те, що в будучих ідеальних соціяльних порядках особа мусить бути „всесторонно розвита“ й „безуслівно ціла“, а про те не вважали за потрібне висунути, як основне домаганє свого часу, завойованє полїтичних прав для особи. Розуміє ся, що й соціяльно-революційна россійська інтелїґентна молодїж початку сїмдесятих років, посвятивши ся щиро народній справі, котру вона бачила в здїйсненю аграрного соціялїзму, і пішовши з повним самовідреченєм між нарід проповідувати єго серед селянського та робучого люду, найменче думала про волю особи й суспільности, а конституційні порядки вповнї ототожнювала з панованєм буржуазії.

„Серед оттої повної невваги до найважнїщої потреби русского народа Драгоманів зі своєю невтомною проповідю особистої й суспільної волї та репрезентаційних конституційних інстітуцій, котру він вів, починаючи з середини сїмдесятих років, займає зовсїм виключне місце.

„Ставши першим русским письменником, що зробив проповідь прав особи й полїтичної волї своїм головним дїлом, Драгоманів не вiстував, розуміє ся, нїчого абсолютно нового для російського житя. Ідеї полїтичної волї, вироблені в Західній Европі ще в половині XVII ст., чинять невідбірну належність усякого по европейськи просьвіченого чоловіка. Від коли вони вироблені, нї одна суспільна ґрупа й нї один полїтичний письменник, що стоять на рівнї европейської просвіти, не можуть не бачити їх добра й значіня, не можуть бо-

дай в ряди-годи в сякій чи такій формі не настоювати на них. У Росії традиції боротьби з самодержавієм за політичну волю тягнуть ся від декабристів через Герцена до революціонерів шістдесятих років і від сих остатних до народників (народовців) і народовольців (політичних террористів) сїмдесятих і вісїмдесятих років. І в тій славній традиції російської суспільности вповні виразно висуває ся значінє Драгоманова, яко першого консеквентного конституціоналїста, творця першої російської конституційної теорії. „Драгоманів, як каже П. Б. Струве (в „Освобожденіе“ нр. 72), перший з російських публїцистів дав російській демократії широку й гарну полїтичну проґраму. Він перший різко й виразно вияснив російській суспільности змисл і значінє конституційного ладу і особливо прав особи, прінціпів самоуправи. Будучи соціялїстом, Драгоманів був рівночасно консеквентним лїбералом і демократом, якими все й бувають дїйсні соціялїсти. Він невтомно доказував, що ідейний лїбералїзм незвичайно дорогий поперед усего для соціялїзму, бо й пропаґанда тай здійсненє остатного можливі лиш на основі особистоі, суспільної й державної волї. Рівночасно він нїколи не дивив ся на полїтичну волю лише як на спосіб задля здійсненя соціялїзму, але признавав їй зовсїм самостійне й незмінне культурне, полїтичне й суспільне значінє. Тут єго ідеї незвичайно сучасні, і він немов безпосередно бере участь у теперішній боротьбі полїтичних партій і напрямів.

„Проповідь ідей полїтичної волї тай оборону конституційних форм державного ладу, як одинокого способу здійснити ті ідеї в житю, Драгоманів мусїв лучити з критикою тих поглядів, в тім числї й революційних, у котрих він бачив непевне розумінє й невірну оцїнку свобідних полїтичних форм. Доконечність критики диктувала ся тим, що Драгоманів нїколи не міг признати вдоволяючим

рішенєм питаня про політичну волю сотворенє лише центрального представительства народного. Виходячи з ідей федералїзму, заснованого на найширшому признаню автономічних прав політичних, соціяльних і національних ґруп, він, уважаючи за потрібне рівночасно лишати ся на ґрунтї реальної політики, домагав ся, аби в Россії представительство державне було тїсно звязане з представительством місцевим і областним, тай аби участь народу й єго представителїв у рішаню державних питань опирала ся на широкім розвою місцевої самоуправи. Він не переставав доказувати шкідливість централїзму для самого істнованя політичної волї, від кого би той централїзм не виходив, чи від самодержавної бюрократії, чи від централїстичних революційних партій, і в імя чого би він не проповідував ся, чи в імя хибно понятої ідеї про єдинство й нероздїльність Россії, чи в імя історичних прав Польщі на Литву, Білоросію й Україну і на відновленє польської держави в старих границях (чи, додамо ми: в імя соціялїзму)" (ст. XI— XVII).

На жаль, тїснота місця не позволяє нам на дальші дослівні цітати зо статї д. Кистяківського, — та все ж таки мусимо навести ще одно, що найкраще характеризує Драгоманова, як політичного діяча, а рівночасно найбільше заслугує на ввагу теперішних політичних діячів у Росії й Українї.

„Але особливо замітна, — пише д. Кистяківський, — єго мужня й завзята боротьба з політичним террором, яко способом завойованя політичної волї. Від самої появи у нас террору він виразно виступив против него; він поставив ся з безуслівним осудом до террору з нагоди події 1-го марта (1881 р., царевбивство), не лише в своїх статях у російських виданях, але й в окремій брошурі, опублікованій по французьки [1]), і до

[1]) *Le tyrannicide en Russie et l' action de l' Europe*

кінця днів своїх не переставав осуджувати всї форми полїтичного террору. Тепер, коли російський полїтичний терроризм перейшов усї стадії свого розвою, треба чудувати ся, як мітко Драгоманів оцїнив від разу значінє сего способу боротьби з правительством, і як вірно він угадав наперед усї єго наслїдки. Він напр. висловив наперед, що ся метода боротьби зверне ся проти тих, хто єї у нас висунув, що в руках уряду й реакційних партій вона стане найсильнїщим способом боротьби з цїлим визвольним рухом і з самим прінціпом полїтичної волї. Арґументація Драгоманова в цїм питаню така цїкава й характерна для него, що найкраще дати слово єму самому. „При тім полїтичнім ладї, каже він, якому піддана тепер Росія, та в такий час, який вона тепер переживає, нїхто не може ручити за себе, що не сповнить убивства, котре мати ме полїтичний характер. Але бодай трохи далековидючі полїтичні діячі, а тим більше прихильники полїтичної волї, мусять тїкати від усего, що може мати значінє піднесеня вбивства в систему полїтичної боротьби, або надати вбивству форму прінціпіяльно законної дїї. Раз, що се звузило би саму полїтичну боротьбу, справивши єї більше против осіб, нїж проти звісного ладу і надавши їй поверховий характер і властиво лекші завдачі, а друге й головне, признаючи вбивства за правний спосіб полїтичної боротьби, прихильники полїтичної волї помогали би піддержувати відкидуваний ними прінціп і підкошували би власну будуччину. Особливо се треба сказати про тих прихильників полїтичної волї, котрі надають переважне значінє захистови інтересів особи, правам чоловіка й го-

---

*Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève, 1881. Рос. переклад див. в „Собраніи политическихъ сочиненій“ М. П. Драгоманова, вид. ред. „Освобожденія“, Paris, 1906, т. II. ст. 344—366 („Тираноубійство въ Россіи и поведеніе западной Европы“).* *(Б. К.)*

рожанина, а всім суспільним формам і інституціям признають значінє лиш о стілько, о скілько вони забезпечують ті інтереси й права. Недотикість житя, се, розуміє ся, перше з прав особи і тепер найбільше розвиті люде дійшли до повного й безуслівного відкиданя всякого смертного покараня навіть при найширших забезпеках судової справедливости. Але вбивство з особистого почину не може бути нічим иншим, окрім дії особистої самоволї, і хоть які добрі були би єго мотиви, воно про те самоволя; вбивство же з постанови тайного політичного товариства, се поперед усего смертне покаранє з вироку тайного суду без вислуханя підсудного, — суду, члени котрого є заразом і завинниками і свідками, і судцями, значить се дія по-просту деспотична. Коли вбивство з особистого почину може бути в певних разах виправдане викликавшими єго обставинами, то піднесенє тайного суду змовників до дії правної не може бути нічим иншим, як підкошуванєм у суспільній сьвідомости ідеї про права чоловіка й горожанина; остатні-ж повинні стояти повище всего в суспільному ладі, і нарушенє їх не може минути ся безкарно для всего того ладу й єго розвою, і в першій лінії не може лишити ся безкарним для тих суспільних елементів, котрі бажають проґрессивного розвою суспільности, і котрі, яко находячі ся найчастїще в меншости, найбільше потрібують забеспеки свого істнованя. Вся історія політичних убивств у цівілїзованих країнах промовляє в користь справедливости сего твердженя і проти тої гадки, проби розпростореня котрої роблено недавно в Росії, а власне, що буцім то політичні вбивства чинять особливо пригідний (і при тім новий) проґресивно-революцийний спосіб дії". Далї Драгоманів спиняє ся докладно на історії політичних убивств і так називаних „народних росправ", викликаних боротьбою партій. Висновок, до якого він доходить, се заразом і про-

роцтво супроти Росії. „Всї ті факти доказують, каже він, що вбивства представляють для полїтичних партій бодай спосіб вигострений з обох боків, а через те й мало надійний для справи зміненя певного полїтичного ладу та встановленя иншого. Сего мало: ті факти дають, на нашу гадку, підставу ждати, що в Росії (в котрій правительство тепер так нагадує неаполїтанських Бурбонів) монархічна реакція в важких для неї обставинах сама вхопить ся за полїтичні вбивства та за розправи якихось московських різників. Ось чому ми гадаємо, що участники з'орґанїзованої боротьби за полїтичну волю в Росії, замість захоплювати ся гострою з обох кінців полїтикою пристрастей і безпосередних почувань, повинні загодї приготовити ся до паралїжованя подібних згаданим повище способів реакції дорогою широкої пропаґанди дійсно вільних полїтичних ідей і міцної орґанїзації для оборони вільних інстітуцій, котрі можна здійснити лише при децентралїзації репрезентаційної управи" [1]).

Само собою розуміє ся, — додамо ми від себе — що Драгоманів осуджував іще далеко різче правительственний террор, який практикував ся в Росії, супротив соціялїстів, довго-довго перед террором остатних, що почав ся (затямте собі!) на Україні та й Українцем!) 30-го січня 1878 р. в Одессї, збройною обороною Івана Ковальського й товаришів від нападу суду й жандармів на їх кватиру [2]).

---

[1]) *Пор. М. П. Драгомановъ, „Собраніе политическихъ сочиненій", вид. ред. „Освобожденія", Париж 1905, т. І., ст. 364—372. (Б. К.)*

[2]) *Д. Кистяківський ховає перед російською публїкою гадки Драгоманова з нагоди таких учинків, запевняючи, що українські твори Драгоманова, — де ті гадки виложені, — обходять більше тїснїщих земляків Драгоманова, Українців, ніж усю Росію: нї одної з тих українських статей Драгоманова д. Кистяківський навіть не зачіпає в своїй статї про Драгоманова, і нї одна з них*

Драгоманів признавав повну рацію збройному відбоєви з боку соціялістів від террору правительственного, дивував ся, що той відбій так пізно почав ся, тай сердив ся, коли призвідці такого відбою тікали після свого вчинку від відвічальности, полишаючи непоясненими мотиви свого вчинку, або зрікали ся (як Ковальський) єго в суді — мирили ся. Ось що, між иншим, писав Драгоманів з остатної нагоди, в статї своїй п. з. „Коли битись, то не миритись!“ у 1. н-рі „Листка Громади“, 1878 р.). Ми даємо виписки з тої й инших українських статей Драгоманова, через те, що вони чудово доповняють гадки Драгоманова про террор, наведені д. Кистяківським, і показують ґенезу террору в Росії.

„Щоб зложити цїну всїм мукам, котрих натерпілись в Росії люди за соціялїзм, треба зважити на те, що в Росії не случилось нїчого й з далека подібного наприм. до повстаня Громади (Комуни) Паризької і що до недавнього часу через соціялїзм в Росії нїгде не зачеплено нї одного навіть десяцького (поліціянта). Мабуть чи не більша половина того, що робили соціялїсти російські, „ходючи в народ“, проповідь (пропаґанда) соціялїзму, робить ся в Европі на зходах і розмовах (конференціях) робітницьких товариств, де росказуєть ся явно про всю неправду теперішнього господарства громадського. За ті провини, за котрі в Росії позасуджували людей на 10 років каторги, напр. за роздаванє книг, що підбивають людий повставати, в других, далеко не самих вільних державах, напр. в Прусії або в Австрії, присуджували сидіти в тюрмі рік-два, а иноді й кілька місяців, або й тижнів.

„Поряд з цим в Росії тисячами мучили людей, часом самих смирних, — а царь писав вселю-

---

*не попала в паризьке виданє творів Драгоманова! Хиба-ж се — реальна полїтика?!*

дні листи (рескріпти) про страшну революційну пошесть, що розійшлась по царству, і кликав усїх ратувати його, кликав дворянство „стати на сторожі школи“, а архієреї так просто приказували попам, щоб вони дозирали в своїх парахвіях за всїма, чи не появлять ся „апостоли переворотних думок“. Так то голови старої неволї, державної й церковної, вели перед у війнї проти тих, хто найбільш виступав проти неволї нової, багатирської.

„Апостоли переворотнїх думок, страшні революціонери“ перше все терпіли. Багато було причин на ту терплячку й окрім тієї думки, що, мовляв, не в царстві, не в полїцейських лихо, а в грошіх, і що, значить, не варто нї з чим битись, окрім грошей. Дехто з придушених царськими слугами соціялїстів 1874 р. признавались нам, що вони перше й не сподївались, що царь і полїція покажуть себе такими злими. Навіть звісну процесію на казанській площаді на зімного Миколи в 1876 року з прапором, на котрому було написано „Земля и Воля“, процесію з промовою проти „начальства, котре мучить усїх, хто хоче добра мужикам“, зроблено без оружя, і прапор дано держати хлопцеві, котрий зараз же й втїк і зрік ся од того, що й був там коли.

„Ясно, що тут проти жорстокого начальства, котре вислало полїцію й дворників (сторожів каменичних) бити процесуючих, кого попало і як попало, виступали люде з мняким серцем і що овсїм між російськими „революціонерами“ було чимало людей мняких і добрих, котрим важко було дїйсно підняти руки на кого небудь, в тім числї й на царське начальство.

„До того треба придати, що в Росії всї люде звикли все зносити од начальства, що не пройшло ще й сто років з того часу, коли й князїв перестали сїкти (та й то, „пока не высѣкутъ“ ! як казав Герцен) і що в наших людей, окрім „сла-

вянскаго добродушія“ (де, мовляв, наше не пропадало!) ще часто на умі думка: „якось обійдеть ся!“ А тут ще й наш жандарм (теж росіянин!) инколи поряд з самою злою зневагою над чоловіком, покажеть ся найдобріщою й навіть найвільнодумн(їщ)ою людиною, так, що й арештант розмнякне.

„Тілько ж, як би там не було, а цікава річ, що 1874—1875 рр. жандарми наарештували в Росії до 2000 соціялїстів, а тілько один з них оборонявсь оружно (і той був кавказець). Так і показалось, що наші соціялїсти були революціонерами більше в думках, а на ділї, в самі гарячі часи м и р и л и с ь з т и м, щ о ї х б е з п о с е р е д н о б и л о.

„Тілько ж довго так ітись не могло. Царські слуги дуже вже перетягли шину, то вона мусила одскочити на другий бік. Ті муки й та зневага, яку довелось витерпіти за остатні часи соціялїстам в Росії, не могли не вразити людей і не зупинити на собі їх думок.

„Хто ж перший кинувсь на соціялїстів в Росії, хто мучить їх? — Жандарм, прокурор, мінїстр, царь, — гаки й стовпи старих порядків державних, а не нових, грошових, господарських! Хоч, не хоч, а прийшлось соціялїстам стати проти тих гаків і стовпів старих державних порядків, про котрих ще недавно говорили, як про речі, не варті уваги.

„Як завше в світї буває, шкура заговорила ранїще, нїж голова і, звісно, заговорила, як уміла. То там, то сям, почали бити то шпіонів, то прокурора, то начальника поліції, то шефа жандармів. По більшій части після кождого такого вчинку появлялись печатні листки про те, що це зроблено соціялїстами; на инших були й печаті „комітету“ або „суду од соціялїстично-революційної партії“. Замісць колишнїх проповідачів словом (пропагандистів), в соціялїстичних кружках і лист-

ках почали брати гору прихильники так званої „проповіді ділом“. Думки про се д і л о та ще й серед н а р о д у ще ніхто з них не сказав ясно, а про такі діла, як инше битє шпіона можна часом думати й так і сяк, як про діла в усякім разї темні. То все тілько поверховні ознаки тієї переміни, яка вироблюєть ся в житю соціялїстів в Росії, і тілько одні поверховні голови можуть бачити в тих вчинках усе діло соціялїзму в Росії й навіть діло усієї „соціяльно-революціонної“ партії в нїй. (Що в усїх тих вчинках виступив більше рефлєкс проти того, що безпосередно вразило шкуру тих, хто те робив, нїж с о ц і я л ї с т и ч н а с і с т е м а, видно й з того, що наприм. погонців наших мучено певно не менше, нїж самих соціялїстів і мучила власне „буржуазія“, а не знайшлось нї одного „проповідача ділом“, щоб стати на чолї повстаня проти тих мучителїв „народа“, нї „судьдї од соціально-революціонної партії“, щоб покарати їх; н а р о д же сам забитий до того, що терпів таке, чого ніхто в світї не зтерпів би, нї дикий, нї европеєць!)

„Ті ознаки показують тілько, що справди д о б а с а м о г о с л о в а й т е р п л я ч к и для соціялїстів в Росії м и н у л а с ь, а також те, що ті соціялїсти переходять од господарських справ до справ державних і навіть до таких, котрі можна поробити не дуже забаром. Правда, це ще не намалювалось ясно, і рідко хто з самих соціялїстів всмілюєть ся признатись в тім перед громадою або й перед собою; инші навіть мов винять ся в тому, що одходять „од чисто соціялїстичної дороґи — в полїтику“...

„Про який небудь такий простір (для вільної пропаґанди соціялїстичних думок і введеня їх у житє) в Росії нічого й говорити, коли там не може бути захисту від поліції навіть для самого смирного чоловіка, як на його наведуть, що він має хоч самі думки, не такі, як дозволено мати.

Це в остатні часи на стілько вияснилось і для наших соціялїстів, що між ними безпремінно мусять появитись цїлі купи людей, котрі поставлять собі найближчу мету: словом і дїлом, сами й з другими, хто до них пристане, як найскорше, і не дожидаючи, коли то ще буде спільна соціяльна революція, добитись хоч такої волї особи, слова, зборів і товариств, яка єсть по всїй Европі. А така воля може бути тілько хоч при таких державних порядках, які єсть в Европі, — це б то коли вже не гетьманщина, що хоч уставне царство.

„По нашій думцї, справа Ковальського — сама найважнїща з тих усїх вчинків, зза котрих тепер стілько нароблено галасу в Росії і на кінець видано указ про те, що всякий виступ проти полїцейського, явного й потайного, буде вважатись як протидержавна противність і судитись воєнним судом... то був перший случай, коли мирні росіяне зважились сістематично обороняти себе й свою хату проти державних злодюг і розбишак, і для всякого чесного чоловіка, хоч би він був і не соціялїст, не могло бути двох судів про таку самооборону. Це не те, що потайне вбивство шпіона, про котрого громада й не могла знати, чи справди він так провинив, щоб його вбивати, і навіть не те, що потайне вбивство, хоч і на улиці, самого шефа потайної поліції (Мезенцова). Потайне вбивство можна простити, або зрозуміти його причину, або ще дивлячись на речі як історик, зрозуміти ту користь, яку воно принесло, тим, що звернуло громадську увагу на те, з чого воно вийшло. Але прославляти таємне вбивство, ставити його в примір і сістему не можна. По меншій мірі воно все таки зостанеть ся дїлом, про котре чужий чоловік може сказати тілько: „мабуть, инакше не можна було обійтись“, або „певно вбитий довів чоловіка до такого дїла“. Совість же гро-

мадська скрізь і завше стоїть проти того, щоб таємне вбивство „ставало сістемою“, а люде з думками про цілком нові громадські порядки, напр. соціялісти, коли чують про якісь таємні суди, про комітети кари, бачуть листки з страшними печатками і т. д,, то не можуть не бачити в тому всьому забутків все тих же старих порядків, котрі ті люде хотять перемінити — усяких „высшихъ соображеній“, и „исключительныхъ міръ“ „raisons d'etat“, „raisons du parti“ і т. д.

„Друге діло — явна самооборона від ворога свого і всієї громади! Тут не тілько ціль чиста, а й спосіб найчистїщий, цїлком достойний тієї високої цїли. Вище самооборони стоїть тілько явний приступ на того ворога, проба ослобонити від нього всю громаду. А такий ворог, про котрого не може бути двох думок в усіх скілько небудь шануючих себе й розуміючих громадські порядки людей, — такий лютий ворог єсть потайна поліція, сама стидка з усїх підвалин, на котрих держить ся царське самодержавство“.

Драгоманів не похваляє Ковальського за те, що став на половнні дороги, й каже: „Або битись, або миритись. Середини нема!“ Тим вище ставить він подібну подію в Київі з 11. лютого 1878 р., в якій відограли ролю 6 соціялїстів, що відстрілювали ся до послїдної сили від жандармів, поліції й війська. В своїй статейці п. з. „Геройська самооборона соціялїстів в Київі“ Драгоманів пише про ту подію: „Тут вже видно, який поступ зробив дух дійсного противенства начальству в соціялїстів в Росії після демонстрації на Казанській площаді в кінці позаторішнього року й навіть після торішнього случаю на Садовій улиці в Одесї (з Ковальським). В Київі вже бачимо пробу самооборони зовсім безстрашної, дійсно геройської. Ще один примір, ще один докір дають наші соціялїсти нашим степенним лїбералам!

Дійсно трагична доля тих соціялїстів, а між ними найбільше київських героїв! Вони погинули не за свої думки, — не за соціялїзм, котрий не буде прямим наслїдком їхньої смерти, — а тільки за честь своїх осіб, котрих вони не хотїли віддати дурно в руки царських слуг, і своєю смертю вони приближать тільки зміну полїтичного, царсько-жандармського порядку. А ті, хто найбільше покористуєть ся з тієї зміни, так і сидїти муть мовчки?!... Хиба й вони діждуть ся, поки й їх жандармство проведе через те все, через що пройшли соціялїсти, поки дійшли до таких вчинків, з котрих київська самооборона, коли не перша, то й не послїдня?!... Довга ж це буде пісня, та все таки коштувати ме не мало й крови!... („Громада“, т. IV., Женева, 1879, ст. 341—342).

З явних приступів російських соціялїстів на представителїв російського дезпотизму, — приступу, котрий почав ся того ж 1878 р., — Драгоманів виправдує вбивство шефа жандармів і тайної полїції Мезенцова (Степняком-Кравчинським) як одного з ватажків „нової оприччини, котрій тілько бракує тих собачих голов, що прилюдно носило на палках „III. отдѣленіе опричной канцеляріи Его Величества царя Ивана Васильевича IV.“! І знаходять ся ще, — додає він, — люде, котрі, може думаючи про себе, про Мезенцова й подібних йому лицарів ордена собачої голови, що, мовляв „собацї й собача смерть“, пишуть статї й адреси про „возмутительныя злодѣйства и насилія изъ за угла надъ исполнителями правительственныхъ предначертаній“! Але він не похваляє нї вбивця, — за те, що втїк, — нї тим менче єго прихильників — „исполнительнаго комитета соціально-революціонной партіи“, — за те, що в своїй проклямації з тої нагоди п. з. „Смерть за смерть!“ не підписали ся повними іменами тай не росказали громадї складу, прінціпів і процедури свого „суду від соціяльно-революційної партії“ —

суду „правого й страшного“, котрий буде й на далї судити й вбивати таких людей... За те тим вище ставить Драгоманів учинок Віри Засуліч, що стрельнула в старшого петербурської поліції Трепова, не втїкла, не відрікла ся мотивів і наміру свого вчинку, а росказала те все на розправі, перед присяжними, котрі єї й виправдали... Се виправданє такого вчинку представителями російської публичної опінії вважав Драгоманів, справедливо, не мов би розваленєм Бастілії, тай надїяв ся, що воно стане початком до загального приступу російської суспільности на свого ворога.

Драгоманів уважав террористичні вчинки взагалї лише сиґналами до згаданого загального приступу на ворога, тай зробив зі свого боку все можливе для того, аби впорядкувати такий масовий приступ, — цїлу сїть орґанїзацій з горожан усїх народностей і станів, від селянина й робітника аж до вояка в службі, — вказати тим орґанїзаціям відповідні дороги, способи й цїль наконечну — проґраму: заведенє в Росії відповідного конституційного ладу. Серед такого, скажемо: всенародного ополченя проти російського абсолютизму, — при якім, розуміє ся, допускали ся й гострі, воєнні вчинки — мусїли, на гадку Драгоманова, щезнути зовсїм учинки террористичні, з виїмкою хиба пригод доконечної самооборони тай оборони нападеного яким урядовим орґаном товариша, — взагалї ближнього.

Та Драгоманів не був певний за Росіян, навіть за російських соціялїстів. „Що вони зроблять на те (на поступки російського правительства)? — питав він сам себе, пишучи з нагоди перших террористичних учинків 1878 року — Що буде далї в Росії? — Не знаємо. — В Европі в такому станї, в якому тепер Росія, починалось з того, що били потайно й явно шпіонів, жандармів, робили демонстрації, маленькі повстаня, потім розвалювали Бастілії, далї кінчали революціями. Попереду

вставали люде крайні, безоглядні, а потім ворушились і середні, степенні й казали старим порядкам: „так не можна далї!“ Ті степенні люде „брали собі бариші з революції“, та все таки закладали новіщі, вільнїщі державні порядки... А тим часом росла нова, „соціяльна“ справа, починавсь новий зріст (еволюція) думок, нові проби нових порядків, і коли той зріст знову спиняли насильно, — починались нові революції...

„Чи так буде й в Росії, чи инакше, — побачимо незабаром. Поки ж що, теперішний стан Росії тим цїкавий, що в нїй тілько самі крайні люде, майже все тілько молодїж, отверто не мирять ся й з такими порядками, котрі всїм не дають жити, котрі вже більш сотнї років стали гидкі всїм путнїм людям і стидкі навіть самим царям, коли в них прокидалась хоч крихта стиду; — тим, що в Росії тілько соціялїсти почали впорядкуватись в „партію дїла“ ранїще всїх других і що та молодїж і ті соціялїсти виносять на собі муки й за себе й за других. Чи довго ж так воно буде?... Або, коли так, чиж вміти муть теперішнї соціялїсти в Росії впорядкувати противенство старим, і державним, і громадським, і церковним порядкам, і серед вивчених людей, і серед мужицтва?... („Листок Громади“, нр. 1, р. 1878, ст. 13—14).

Так писав Драгоманів 30 років тому. І на єго важкі питаня про хід полїтики в Росії, можна вже тепер відповісти щось певне, — хоть, на жаль, більше сумне, нїж веселе.

Майже цїлих трицять років, — з одного боку, чим раз огиднїщої, закроєної чим раз на ширшу скалю поведїнки російської опруччини, а з другого, чим раз більшого геройства російських соціялїстів, — треба було на те, аби втягнути в боротьбу з тою оприччиною степенну інтелїґенцію й нарід, і звалити ту оприччину, — та, поки що, лише на те, аби обом сторонам тонути в морі крови, серед повного безладя й повної самоволї в усій державі!

Не зуміли доси російські соціялїсти гаразд упорядкувати противенства старим російським порядкам, навіть чисто державним; не впинили ся на висоті моменту й полїтики-спеціялїсти зо степенних людей, — навіть ті, що знали з дебільшого полїтичні змаганя Драгоманова й читали навіть паризьке виданє єго полїтичних творів, — анї, тим менче, загал репрезентантів Росії в обох перших державних думах, котрі взяли ся зразу рішити й соціяльне питанє, замісць установити й забезпечити найперше хоть основи полїтичної волї...

І довго-довго ще тривати ме змаганє російської суспільности з оживаючою російською оприччиною, поки увійде в ґрунт уся пролита й проливана кров і зазеленїє знов російське поле, під теплим промінєм сонця людського ладу й правди. І змагаюча ся російська суспільність і навіть чеснїщі, — коли так можна сказати, — із самих опричників, мусять мимохіть, піднимаючи в гору очи із тої кервавої потопи, шукати ясної моральної вказівки, котра помогла би вивести Росію з єї теперішнього тяжкого занепаду. І таку ясну моральну вказівку найдуть обі сторони в полїтичних творах Українця, котрий, не вважаючи на свій тяжкий біль, ізза кривд, заподїюваних Українї Москвою-Росією, таки бажав добра всій Росії, всім єї націям, не виключаючи й великоруської, тай посвятив упорядкуваню єї житя, на основах повної волї й федерації, чимало поту й труда, серед важких обставин свого довгого еміґранського житя, — в надії, що репрезентанти инших народностей Росії чей оцїнять і єго добру волю, тай поможуть Українї добути собі повні національні права, в межах Росії, а бодай не будуть тому перешкоджати, — коли не хочуть довести до того, аби Україна, потративши марно стілько свого добра й сил за ввесь „пропащий час“ (від 1654 р.) свого пробутку під ро-

сійським царством, мусїла таки нарештї шукати слушного часу за стїнами Росії.

Полїтичні твори Драгоманова важні дуже для полїтиків не лише чужих національностей, що сяк чи так можуть рішати про долю України, але й для українських полїтиків у Росії й Австро-Угорщинї. Вони навчать Українців у Росії, що без рішучої, сміливої полїтики з їх боку не можна там засадити безпечно й клаптика української культури, тай навчать самих тамошнїх наших полїтиків, що то таке дїйсна полїтика — показом от хотьби на змаганя галицьких Українців. Вони навчать австро-угорських москвофілів (розуміє ся, таких, котрі ще мають бодай трохи глузду в голові), що нема хибнїщої полїтики, більшого полїтичного й національного злочину, як покидати рідний нарід з єго мовою, та приставати до далеких російських панів, — і навіть не до чесних Великорусів, але власне до всеросійських опричників, з їх мовою — формальною та й ідейною! Вони навчать українські полїтичні партії в Галичинї й Буковинї, що погано вони роблять, не звертаючи найбільшої своєї уваги на російську Вкраїну та не помогаючи їй стати на власні ноги. Вони навчать проводирів усїх полїтичних партій, ба й культурних інституцій на всему просторі Вкраїни, що-то таке критика — чесна критика гадок і діяльности противника, — навчать того, що до чистої української справи треба чистих рук і чистих способів. Вони ж навчать і письменників наших, як то серіозно треба розуміти своє покликанє.

Ось чому полїтичні твори Драгоманова в російській мові варті як найбільшого розпростореня серед земляків... І я певен, що тепер не повторить ся той сумний факт, що книгарня „Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові не хотїла взяти в коміс, навіть за 50% рабату, 200 екземплярів паризького виданя, — як їй пропонували, через

мене, видавці, — і тим способом провинила, що те виданє майже незвісне в Галичинї, відки би воно було розійшло ся в російській Українї й усій Росії, через людей, яких тільки було, за сих три роки, у Львові й самій тій книгарнї, — і ті перевезені оказіями екземпляри були би певно стали в пригодї Українї й усій Росії, куди се виданє не дістало ся контрабандою...

Полїтичні твори Драгоманова в російській мові певно викличуть у загалу потребу виданя й єго полїтичних творів в українській мові, — ще далеко важнїщих для України, — ба й виданя швидшого й усїх инших єго писань і матеріялів до історії драгоманїзму чи українського радикалїзму, — яких у мене самого лежать цїлі купи, готові до друку, яких менї нїде притокмити (про розміри того матеріялу дасть понятє хоть те, що самої моєї переписки з Драгомановим буде з передмовою й показчиком, на 7 томів по по 25—30 аркушів друку!*) Я вже й не згадую про акти до історії полїтичного радикалїзму в східній Галичинї за 1875—1892, яких у мене є доси готових до друку на добрих 12 томів!) Усе те (і головно писаня Драгоманова) — матеріял животрепочучий, і публїкація єго не лише, що помогла би освітити до глибини історію українського руху, — головно полїтичного, — найновіщого часу, але й причинила би ся на певно до кращого розвою того руху на всему просторі нашої країни.

---

*) *В дїйсности їх вийшло на 9 томів (20. I. 1911).*

20—29. III. 1908.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Зладив Михайло Павлик. Видав др. Лев Когут. Чернівці, 1910 і 1911. $8^0$, Т. II. (1876—1878) ст. 317 + X. Ціна 2 кор. 50, в оправі 3 кор. Т. III. (1879—1881), ст. 519 + XI. Ціна 2 кор. 50 с., в оправі 3 кор. Т. IV. (1882—1885), ст. 440 + X. Ціна 2 кор., в опр. 3 кор. Т. VI. (1890—1891), ст. 288 + VIII. Ціна 2 кор. 50 с., в оправі 3 кор. Друкують ся дальші томи, а то: V. (1886—1889), VII. (1892—1893), VIII. (1894—1885), після чого вийде IX. (Показчик до II—VIII) і нарешті т. I. (Передмова).

Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895) зладив і видав М. Павлик. Львів, 1905. $8^0$, ст. XXIV + 280 + 1 + XI. Ціна 3 кор.

Листи Данила Танячкевича до Михайла Драгоманова (1876—1877). Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1906. $8^0$, ст. IV + 36. Ціна 40 с.

Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціяльно-революційного виданя „Впередъ“ (1876—1878). З архіва „Вперeда“. Зладив і видав Михайло Павлик. Львів, 1910. $8^0$, ст. 58. Ціна 50 с.

Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893—1895) зладив і видав М. Павлик. Львів, 1905. $8^0$, ст. 23. Ціна 30 с.

Москвофільство та українство серед австроруського народу. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1906. $8^0$, ст. 82 + 1. Ціна 50 с.

Михайло Павлик. Ізза загального виборчого права в Австро-Угорщині. Промова... на всенароднім українськім вічу у Львові 3. грудня 1905 року. Чернівці 1906. Накладом черновецьких радикалів. $8^0$, ст. 12. Ціна 10 с.

Письмо українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів Російської Дер-

жавної Думи в Петербурзї. Видав М. Павлик. Львів, 1906. 8°, ст. 15. Цїна 15 с.

Михайло Павлик. Оповіданя (Сьвітова Біблїотека, ч. 5). Чернівцї, 1909. 8°, ст. 212 + 4. Цїна 2 кор. 50 с. Зміст: Передне слівце (автора), ст. 3—6, Юрко Куликів 7—20, Ребенщукова Тетяна 21—41, Мій процес за „Ребенщукову Тетяну“ (на підставі судових округів) 42—61, Пропащий чоловік 62—212.

Тарас Шевченко й Галицька Україна, в 25-ті роковини смерти поета (1886 р.) Написав і видав М. Павлик. Львів, 1911. Цїна 25 с.



Адрес автора: **Львів, Грунвальдська вул. 4.**

